

EX TEMPORE

VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

Pelgrimsinsignes en kathedralen in de middeleeuwen

Een Nederlandse diplomaat en de Turkse Sultan in de 17^e eeuw

Zuigelingensterfte in Nijmegen

Interview met onderzoek-pionier Bejczy

En verder... column door Piet Leupen, boeken top vijf en recensies

EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

(een samenvoeging van de tijdschriften *Ex Tempore* en *Verleden Tijd Schrift*)

jaargang 20 (2001), aflevering 1

ISSN 1566-1717

ET/VT verschijnt drie maal per jaargang

Redactie:

Jasmijn Bovendeert, Matthijs Braat, Jan Brabers, Froukje van Dooren, Miranda van de Heijning, Carla Hoetink, Marloes Hulsken, Gerda de Kleijn, Jasper Loots, Edwin van Meerkerk, Pepijn Oomen, Annemie Otten, Peter Raedts, Anton van de Sande, Marloes Schoonheim en Liesbeth Timmermans.

Kernredactie:

Pepijn Oomen, Marloes Schoonheim en Liesbeth Timmermans.

Lay out:

Edwin van Meerkerk en Marloes Schoonheim

Redactiesecretariaat:

ET/VT, Postbus 9103, 6500 HD NIJMEGEN

024 3612174, A.vandeSande@let.kun.nl

Bekijk ook eens onze webpagina: <http://www.kun.nl/extempore/>

Bijdragen op diskette kunnen bij de redactieleden worden ingeleverd. Zie ook de aanwijzingen voor auteurs achterin dit nummer.

Losse nummers: f 8,- voor studenten; f 15,- voor overigen.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2001: f 20,- (€ 9,-) voor studenten; f 37,50 (€ 17,-) voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op postbanknummer (girorekening) 8169332 t.n.v. Ex Tempore: Verleden Tijdschrift Nijmegen (ET/VT), onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Druk:

WNO grafisch bedrijf, Nijmegen

© EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN 2001

Inhoud

2	Redactioneel
3	<i>Sander Vergeer</i>
"Het goede werck."
De vrede van Carlowitz en de bemiddelende rol van Jacobus Colyer in het vredesproces tussen de Sultan en zijn vijanden 1688-1699
20	<i>Willy Piron</i>
Middeleeuwse insignes bijeengebracht.
Een kunsthistorisch onderzoek opgeslagen in een database
28	<i>Marloes Schoonheim en Liesbeth Timmermans</i>
Een pionier in de middeleeuwse geschiedenis.
Interview met István Bejczy
35	<i>Jeroen Savelkoul</i>
De uitbeelding van een nieuw wereldbeeld (1130-1150).
Scholastiek en gotiek in Frankrijk
46	<i>Piet Leupen</i>
Column
48	<i>Jan van de Mortel en Luuk Schreven</i>
"Nijmegen wordt zó mooi!"
De invloed van de ontmanteling van de stad op de zuigelingensterfte
65	De boeken top vijf van . . .
Marlies Veerkamp
69	Lettres Provinciales
76	Recensies
88	Auteursgegevens

In de lente van 2001 is een offensief begonnen tegen het huidige geschiedenisonderwijs op de basis- en middelbare scholen in Nederland. De lessen in de geschiedenis vertonen ernstige tekortkomingen volgens een commissie die wordt voorgezeten door Piet de Rooy, hoogleraar 'Nederlandse geschiedenis sedert de Middeleeuwen' aan de Universiteit van Amsterdam. Volgens De Rooy is het huidige geschiedonderwijs te eenzijdig gericht op vaardigheden zoals heuristiek, broninterpretatie en tekstschrijven. Leerlingen blijven hierdoor verstoken van kennis van de 'vaderlandse' geschiedenis en historisch besef.

De 'commissie De Rooy' heeft haar bevindingen samengevat in een lijvig rapport. Eén van de voorstellen die zij doet om het geschiedenisonderwijs te verbeteren is het hanteren van een mal van historische thema's. Flitsende namen zijn verbonden aan duidelijk begrensde tijdvakken zodat de geschiedenis aan de leerlingen kan worden gepresenteerd in hapklare brokken. Deze redactie heeft gepoogd zulks ook voor u te doen. Vandaar dat vrijwel alle thema's die de commissie De Rooy heeft voorgesteld, in dit nummer terug te vinden zijn. Allereerst kunt u zich in de nieuwsrubriek 'Lettres Provinciales' op de hoogte stellen van de concrete plannen van de commissie de Rooy. Als u de thematische indeling van De Rooy onder de knie hebt, kunt u het eerste artikel van onze bundel makkelijk indelen in de 'Tijd van regenten en vorsten'. Sander Vergeer beschrijft in zijn bijdrage hierin de geslaagde pogingen van een Nederlands diplomaat in het Ottomaanse Rijk. Het tweede artikel brengt u terug naar de 'Tijd van monniken en ridders', met een beschrijving van het Nijmeegse onderzoek naar bedevaarts-insignes. Het volgende artikel vertegenwoordigt de 'Tijd van steden en staten'. Jeroen Savelkoults geeft een uiteenzetting over scholastiek en gotiek in Frankrijk. Het artikel van Jan van de Mortel en Luuk Schreven is een uitmuntend voorbeeld van een onderwerp uit de 'Tijd van burgers en stoommachines'. De auteurs leggen hierin een verband tussen de ontmanteling van Nijmegen en de ontwikkeling van de zuigelingensterfte.

Toch vallen niet alle bijdragen aan dit nummer in de mal van De Rooy in te passen. De geïnterviewde István Bejczy overschrijdt met zijn onderzoek alle thema's en tijdgrenzen van de commissie, maar daar is hij tenslotte ook een 'pionieronderzoeker' voor. Piet Leupen droeg zijn steentje aan dit nummer bij met een column. Kersverse AiO Marlies Veerkamp toont met haar boeken top vijf hoe de combinatie van de vakgebieden Engels en geschiedenis tot een aantrekkelijke bibliotheek kunnen leiden. Het nummer wordt gecombineerd met een aantal stevige recensies. Een aantal belangwekkende bundels die zich op meer of minder geslaagde wijze richten op een veelheid van thema's en tijdvakken, wordt kritisch onder de loep genomen.

De recensies werden geschreven door jonge schrijvers, dit gold ook voor een groot aantal van de artikelen. Ook de eindredactie werd gekenmerkt door een jonge signatuur. Het resultaat is een nummer waaraan met veel enthousiasme is gewerkt, het door De Rooy gesignaleerde tekort aan historisch besef ten spijt.

De eindredactie

Sander Vergeer

'Het goede werck'

De vrede van Carlowitz en de bemiddelende rol van Jacobus Colyer in het vredesproces tussen de Sultan en zijn vijanden 1688-1699

Inleiding

De geschiedenis van Europa en die van het Ottomaanse Rijk is sinds het aangaan van diplomatieke betrekkingen tussen beide werelden ten tijde van de Renaissance-Sultan Suleiman de Prachtige (1520-1566) nauw met elkaar verbonden. In dit artikel wordt slechts een korte periode uit de zo lange en indrukwekkende historie van het Rijk van de halve maan beschreven. Het gaat hier desalniettemin om een enerverende fase die cruciaal is geweest in de Ottomaanse geschiedenis. De overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw luidt voor Constantinopel niet alleen het begin van een nieuwe eeuw in, maar betekent ook het begin van een nieuw politiek era. Wordt het Turkenbeeld in Europa van de late middeleeuwen tot aan het eind van de zeventiende eeuw nog bepaald door een diepgewortelde angst voor de *Turca Terribilis*, vanaf het begin van de achttiende eeuw leidt de zichtbaar tanende macht van de Ottomaanse dynastie tot een herschikking van de Turks-Europese verhoudingen en daarmee tot een verandering van het Turkenbeeld in Europa. Na het mislukte beleg van Wenen in 1683 worden de Turken door de Europese grootmachten steeds verder teruggedrongen. Niet langer vormt het Ottomaanse Rijk een permanente bedreiging voor zijn Europese buurstaten. Sterker nog, de Sultan krijgt vanaf 1699 een serie militaire nederlagen te verduren die beschouwd kunnen worden als indicatie van de veranderde machtsverhoudingen ten opzichte van Europa.

Ook voor Europa betekent het breukvlak van de zeventiende op de achttiende eeuw een transitiefase in de politieke constellatie: oude mogendheden worden verdrongen door de machtsontplooiing en expansiedrang van nieuwe grootmachten. De strijd om de macht stort Europa in een langdurige periode van permanente oorlogsvoering. Coalities van staten treffen elkaar in de verste uithoeken van Europa, dat één groot strijdtoneel

1 Dit artikel behelst een klein gedeelte van mijn onderzoeksscriptie. Voor een meer compleet overzicht betreffende de politieke situatie in Europa, Colyers bemiddelingspogingen tussen de Porte en haar vijanden en de interne besognes in het Ottomaanse Rijk tijdens de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw verwijs ik naar mijn *'Het geselschap wil woorden hebben, ende is den mensch gebooren om te raisonneren, waertoe dan veel tijds dienen de saecken van den tijdt.'* Een geschiedenis van Europa en het Ottomaanse Rijk op het breukvlak van de zeventiende en de achttiende eeuw, onderzocht en becommentarieerd op basis van de correspondentie tussen Gisbert Cuper en Jacobus Colyer 1687-1716.

vormt. Frankrijk streeft onder Lodewijk XIV (1643-1715) openlijk naar de hegemonie in Europa. In een poging de Franse expansie tot stilstand te brengen sluiten het Habsburgse Rijk, Engeland en de Republiek een bondgenootschap. De Habsburgse Keizer bevindt zich echter in een moeilijke situatie: naast de lange strijd tegen Frankrijk worden zijn handen gebonden door het onafgebroken voortwoeden van de oorlog met de Porte.² In Engeland en de Republiek realiseert men zich dat onvoorwaardelijke steun van de Keizer tegen Frankrijk pas mogelijk is als de oorlog met de Porte beëindigd is. De zeemogendheden doen er dan ook alles aan de vrede tussen de Keizer en de Sultan te bewerkstelligen en bieden hun bemiddeling aan. Het is Jacobus Colyer (1657-1725), ambassadeur van de Republiek aan het Turkse hof, die de bemiddeling van Nederlandse zijde op zich neemt.

Jacobus Colyer vertegenwoordigt van 1682 tot 1725 de belangen van de Republiek bij de Porte. Gedurende het overgrote deel van deze langdurige periode onderhoudt hij een interessante briefwisseling met de Nederlandse geleerde en staatsman Gisbert Cuper (1644-1716). Deze correspondentie ontstaat vanuit Cupers interesse voor oudheidkundig onderzoek, maar behelst allengs een breed scala aan gebeurtenissen uit die tijd, met name de politieke zaken van Europa en het Ottomaanse Rijk. Dertig jaar lang onderhouden Colyer en Cuper contact met elkaar. Slechts in de periode tussen maart 1689 en juni 1693 ligt de briefwisseling stil. De 117 brieven die bewaard zijn gebleven, bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag.³ In een periode waarin zowel in het Ottomaanse Rijk als in Europa grote veranderingen plaatsvinden, schrijven twee historische actoren over de zaken van de tijd die hun werelden bezig houden. Uit die briefwisseling staan hier de vredesonderhandelingen centraal die uiteindelijk leidden tot de vrede van Carlowitz in 1699.⁴

Een biografisch tweeluik

Jacobus Colyer is de tweede zoon van Justinus Colyer (Den Haag 1624-Constantinopel 1682) en Maria Engelbert. Over zijn jeugd is nagenoeg niets bekend.⁵ Nadat zijn vader in 1667 benoemd is tot resident bij de Porte vertrekt het hele gezin in 1668 naar Constantinopel. In november 1682 stelt zijn vader Jacobus aan tot secretaris en thesaurier van het gezantschap met de opdracht bij zijn overlijden de ambassade waar te nemen tot nader order van Hunne Hoog

2 Indertijd de gangbare benaming voor de regering van het Ottomaanse Rijk, ontleend aan de naam van het gebouw dat vanaf 1654 de residentie van de groot-vizier was: *Bâb-i âli* (Hoge Poort).

3 Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA), collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

4 Daar waar de correspondentie onvoldoende helderheid verschaft is gebruik gemaakt van stukken uit het archief van de Staten-Generaal.

5 Niemand heeft totnogtoe de taak op zich genomen een levensverhaal te schrijven van Jacobus Colyer.

Mogende.⁶ Justinus overlijdt kort daarop, op 28 december 1682, waarna H.H.M. aan Jacobus bij resolutie van 12 april 1683 opdragen tijdelijk de belangen van de Republiek te behartigen als secretaris. Deze resolutie wordt op 30 juni van hetzelfde jaar door Jacobus ontvangen. Niet lang daarna, op 5 augustus 1683 wordt Jacobus ter audiëntie bij de caimacam⁷ ontvangen. Op 29 november 1684 wordt hij benoemd tot resident⁸, in welke functie hij op 18 juni 1686 met een statig gevolg zijn publieke intrede houdt.⁹ Op 1 september wordt Colyer door de Sultan in het serail ontvangen. Enkele maanden daarna schrijft deze aan de Staten-Generaal dat Colyer 'in onsen grooten Divan de vloervercierselen gekust heeft'.¹⁰

Pas in 1688 wordt Jacobus officieel benoemd tot ambassadeur. In deze functie richt hij zich op de uitvoering van de driedelige politiek van de Republiek ten opzichte van het Ottomaanse Rijk. Deze bestaat uit handelsbevordering en bescherming van de vrije scheepvaart, de protectie van Nederlandse onderdanen en het lossen van slaven uit de bagno's in Noord-Afrika en een actief beleid ter bevordering van de vrede door het aanbieden van diplomatieke bemiddeling. Colyers werkzaamheden bestaan hoofdzakelijk uit het bestrijden van de Franse invloed aan het Turkse hof en uit pogingen vrede te bewerkstelligen tussen de Habsburgse Keizer en de Sultan. Daar Jacobus een groot gedeelte van zijn jeugd in Constantinopel doorbracht, is hij vertrouwd met de Turkse zeden en gewoonten en spreekt hij de Turkse taal. Colyer heeft een groot aandeel in de bemiddeling van Engeland en de Republiek tussen Oostenrijk en het Ottomaanse Rijk die leidt tot de vrede van Carlowitz in 1699. In 1712 bemiddelt hij nogmaals, nu tussen de Sultan en de Tsaar. In 1718 tenslotte bemiddelt de dan 61-jarige Colyer voor het laatst. Na afloop van die conferentie wordt hij zo ernstig ziek dat hij zijn neef Pieter de la Fontaine aanstelt als secretaris en thesaurier van de ambassade met de opdracht

6 Gangbare benaming voor de Staten-Generaal.

7 Na de Sultan en groot-vizier de derde man in het Ottomaanse Rijk.

8 Res. S.G., 11 augustus 1688. ARA, archief St. Gen., 1.01.03, inv. nr. 441.

Vertegenwoordigers van de Staten-Generaal bij de Verheven Porte werden meestal eerst aangesteld als resident alvorens zij tot ambassadeur (elsi of elsey) werden benoemd. Deze procedure gold niet voor de vertegenwoordigers van andere Europese grootmachten. Vaak volgde de benoeming tot ambassadeur na klachten van de resident over gebrek aan respect en aanzien bij de andere vreemde gezanten die alleen de ambassadeur als gevolmachtigd gezant beschouwden.

9 *Memorie gehouden van alle het geene in ende ontrent de Publijcque intrade in Constantinopelen van den Wel Edelen heer Jacobus Colijer Resident vanwege den Staat der Vereenichde Nederlanden aen het Ottomannische hoff, mitsgaders derselver Publijcque audientie bij Resiep Pascia, Caijmacam van den Grooten Heer ende Gouverneur Generael over Constantinopelen ende geheel Kleijn Asia op den 18: junij 1686 gepasseert ende voorgevallen is etc.* ARA, archief St. Gen., 1.01.04, inv. nr. 6916.

Zie ook L. Sylvius, *Historien onses tyds: behelzende saken van staat en oorlogh, voorgevallen in, en omtrent de Vereenigde Nederlanden en door geheel Europa voorgevallen* (Amsterdam 1685-1699) dl. II (1679-1687) boek 24, pp. 95-96.

10 Sultan Mehmet IV aan de Staten-Generaal, december 1686. ARA, archief St. Gen., 1.01.04, inv. nr. 6916. Zie ook L. Sylvius, *Historien onses tyds*, dl. III, boek 25, p. 6.

die tijdelijk waar te nemen bij zijn overlijden. Hij herstelt echter en overlijdt pas zeven jaar later op 68-jarige leeftijd de zesde maart 1725 te Pera.¹¹

Gisbert Cuper¹² wordt geboren op 28 september 1644 te Hemmen, als vierde zoon van Willem Cuper en Geertruida Coets. Tot zijn twintigste jaar volgt Gisbert in Nijmegen colleges in retorica, filosofie, mathematica, geschiedenis, recht en theologie. In februari 1665 vertrekt hij naar de Leidse Universiteit waar hij zich gedurende anderhalf jaar verder bekwaamt in oudheid- en letterkundige studiën. Na zijn studietijd onderneemt Cuper de *grand tour* naar Frankrijk en Italië, die toen als de onmisbare bekroning van iemands culturele vorming gold. In Parijs houdt Cuper zich een tijd lang op met Franse geleerden. Als hij op het punt staat naar Italië te vertrekken, verneemt hij zijn benoeming tot hoogleraar in de geschiedenis en welsprekendheid aan het Athenaeum te Deventer. De 24-jarige Cuper neemt de benoeming aan en vestigt zich in deze plaats. Op 13 juni 1672 wordt Cuper voor de eerste maal rector van het Athenaeum. Een week later wordt Deventer ingenomen door Munsterse en Keulse troepen. Twee jaren van bezetting volgen, jaren waarin Cuper zich een trouwhartig patriot toont.¹³ Als in 1675 uiteindelijk de vreemde troepen verdreven zijn, wordt Cuper bij wijze van beloning door stadhouder Willem III benoemd tot raad in de magistraat van Deventer. Deze functie vormt het begin van zijn respectabele politieke carrière.

Als Cuper in 1681 door de Staten van Overijssel wordt afgevaardigd naar de Staten-Generaal, legt hij zijn hoogleraarsambt neer. Dertien jaar lang (1681-1694) vertegenwoordigt Cuper als ordinaris gedeputeerde zijn gewest in de Staten-Generaal. Hij behoort in Den Haag tot de kring van regenten om Willem III. Hij neemt deel aan internationale onderhandelingen en behoort tot het Secreet Besogne voor buitenlandse aangelegenheden. In deze Haagse periode maakt hij dan ook van dichtbij alle interne spanningen mee die de Republiek kende, en alle internationale politieke ontwikkelingen, waarbij ze

11 P.C. Molhuysen, P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, dl. IV (Amsterdam 1974) k. 448.

12 Beknopte schets onder andere in de volgende biografische naslagwerken:

J. Scheltema, *Staatkundig Nederland*, dl. I (Amsterdam 1805) 275-276.

A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, dl. III (Haarlem 1858) 923-926.

Korte biografische overzichten in:

A.J. Veenendaal, *Het dagboek van Gisbert Cuper, gedeputeerde te velde, gehouden in de Zuidelijke Nederlanden in 1706* ('s-Gravenhage 1950) VII-XXXII.

A.J. Veenendaal, 'Gisbert Cuper 1644-1716', in: *Overijsselse portretten. Jubileumbundel, uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* (Zwolle 1958) 79-94.

A.M.A.J. Driessen, *Gisbert Cuper, 1644-1716: bibliografie van zijn geschriften, voor zover zij in druk verschenen zijn, en van de studies, waarin aan hem dan wel aan zijn werken aandacht geschonken wordt* (Nijmegen 1982) 4-6.

13 A.J. Veenendaal, *Het dagboek van Gisbert Cuper*, IX.

Idem, 'Gisbert Cuper 1644-1716', 81.

was betrokken. Toch is Cuper geen politicus pur sang. Als in 1694 zijn ambtstermijn als lid van de Staten-Generaal afloopt, wordt deze niet verlengd. Hij verlaat het politieke centrum van de Republiek en vestigt zich weer in Deventer. Als burgemeester en kameraar (thesaurier) van deze stad en als lid van de Staten en van de Gedeputeerde Staten van Overijssel blijft zijn politieke invloed beperkt tot zijn provincie. Nog éénmaal keert hij terug in de landelijke politiek: in 1706 wordt hij, inmiddels 62 jaar oud, benoemd tot gedeputeerde te velde in de Spaanse Successieoorlog. Van deze enerverende episode in zijn leven houdt hij een dagboek bij, waarin hij zowel zijn leven in Brussel als zijn verblijf bij de troepen nauwkeurig optekent. Na deze dynamische periode keert Cuper voorgoed terug in de gemoedelijke rust van Deventer.

Boeken publiceert Cuper niet veel. Op de eerste plaats komen voor hem de briefwisselingen die hij voert met geleerden en politici in binnen- en buitenland.¹⁴ Daarin schrijft hij over allerhande onderwerpen uit bovengenoemde takken van wetenschap. Zijn gezag in de geleerde wereld is zeer groot; hij wordt van alle kanten geraadpleegd en soms als scheidsrechter aangesteld in geleerden-twisten. De paus stuurt hem regelmatig nieuw uitgekomen boeken toe.¹⁵ Cuper is geen kamergeleerde: als intellectueel kosmopoliet neemt hij met volle teugen deel aan het Europese geestesleven van zijn tijd. De auteur Veenendaal omschrijft hem als een typische representant van het 17^e-eeuwse cultuurideaal van de *honnête homme*: de volledige mens, beschaafd, van goede stand, ontwikkeld zonder specialisme, die geniet van het leven, bij voorkeur in gezelschap van zijn soortgenoten.¹⁶ Deze typering is juist gekozen. De erudiet Cuper schept door middel van zijn correspondentie een breed netwerk dat hem de nodige bezoeken oplevert van beroemde grootheden. In 1715 wordt Cuper benoemd tot lid van de *Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres* in Parijs, een grote eer in die tijd, zeker voor een buitenlander. Lang heeft Cuper niet kunnen genieten van deze eer. Hij overlijdt een jaar

14 Daar de ontwikkeling van tijdschriften in deze tijd nog in de kinderschoenen stond, was correspondentie het middel tot uitwisseling van gedachten in de geleerde wereld. A.J. Veenendaal, 'Gisbert Cuper 1644-1716', 92.

15 A.J. Veenendaal, *Het dagboek*, XVI.

In de brief betreffende zijn inspectie van het geallieerde leger verhaalt Cuper aan Colyer met gepaste trots over een gesprek met de nuntius Spada waaruit blijkt dat de paus zijn brieven las: '(...) ende bij die gelegenheit versoghte ik deselve, van te verseekeren den Paus van mijn respect, omdat dien prins mij de eere doet van te aghten een weijnigh mijne kleine geleertheit ende seer geerne leest de brieven, die van tijt tot tijt schrijve aen mijne bekenden te Romen, Florenzen en elders, die dan den Paus, op sijn eenmaal gedaen bevel, werden gesonden: waeruijt U.E. sien sal, dat al soo wat naem heb in de werelt (...)' Cuper aan Colyer, Basilly in het leger 30 oktober 1706. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

Het bovenstaande wekt wellicht enige verbazing, omdat Cuper gereformeerd was. Cuper stond echter bekend als een zeer tolerant figuur, die ook katholieken opnam in zijn sociaal netwerk. Sterker nog, hij beroemde zich op zijn relaties met Roomse geestelijken. In zijn huis hing een portret van paus Clemens XI, dat hem uit Italië was toegezonden. A.J. Veenendaal, *Het dagboek*, XVII.

16 A.J. Veenendaal, 'Gisbert Cuper 1644-1716', 91.

later, op 22 november 1716, 72 jaar oud.

'De toestand der saecken in 't Christenrijk.' Een schets van de politieke situatie in Europa rond 1700

De politieke constellatie in Europa rond 1700 wordt gekenmerkt door een schril contrast tussen enerzijds staten wier vroegere macht en luister tanende is en anderzijds mogendheden die op basis van hun economische en culturele bloei de politieke macht opnieuw verdelen. Het meest schrijnende beeld van ontbinding bieden de meeste Duitse landen, die de gevolgen van de Dertigjarige oorlog (1618-1648) nog lang niet te boven zijn. Spanje, dat in het begin van deze oorlog nog de belangrijkste militaire mogendheid was, is nu beroofd van een groot deel van zijn macht. Ook in de uitgestrekte adelsrepubliek Polen vertonen zich tekenen van verval. De politieke stagnatie binnen het Ottomaanse Rijk wordt duidelijk waarneembaar door de vredesverdragen die kort voor het begin van de achttiende eeuw worden gesloten. In West-Europa zijn vooral Frankrijk, de Republiek en Engeland de leidinggevende mogendheden geworden. Frankrijk beleeft onder Lodewijk XIV (1643-1715) een ongekende bloei. De macht van de Zonnekoning is zo groot, dat de tweede helft van de zeventiende eeuw gewoonlijk zijn naam draagt en omschreven wordt als 'het tijdperk van Lodewijk XIV'. Engeland en de Republiek, sinds 1689 via Willem III in een personele unie met elkaar verbonden, hebben de positie van machtigste handelsnaties verworven, waarbij Engeland steeds meer de voornaamste rol voor zich opeist. In Midden-Europa is Brandenburg-Pruisen inmiddels een nieuwe machtsfactor geworden, terwijl Oostenrijk, die andere uitzondering op de Duitse malaise, zich na de vrede van Carlowitz (1699) definitief aan het hoofd plaatst van het concert der Europese mogendheden. Zweden, dat zich tot 1660 voorspoedig heeft geëxpandeerd, begint terrein te verliezen aan Rusland, dat onder Peter de Grote (1682-1725) de nieuwe grootmacht in het Oosten wordt.¹⁷

De grootschalige en langdurige oorlog van 1683-1699 begint met een Turkse opmars tot voor de poorten van Wenen en de inval van Lodewijks troepen in de Spaanse Nederlanden. Daar reeds in augustus te Regensburg de wapenstilstand tussen Lodewijk XIV enerzijds en de Keizer en de Spaanse koning anderzijds wordt gesloten, richt heel Europa zich op de laatste kruistocht in Hongarije. Slechts Engeland en de Nederlandse Republiek excuseren zich bij de Heilige Alliantie¹⁸ uit angst voor beschadiging van hun commercie in de Levant. Als in 1688 Belgrado, de sleutel tot de verdediging

17 'Historioscoop/zeventiende eeuw', in: *Grote Winkler Prins encyclopedie* (8e druk, Amsterdam/Brussel 1982) dl. 17, pp. 6-19.

18 De dragende krachten van dit anti-Turks bondgenootschap zijn naast de paus het Keizerrijk, Venetië en Polen.

van Constantinopel, in christelijke handen valt, realiseert Lodewijk dat hij de Turken moet ontlasten wil hij hen tegen de Keizer in het veld houden. Zijn legers vallen de Palatinaten binnen, bezetten Mainz, Trier en Keulen en belegeren Filipsburg. Intussen werkt Willem III in het Westen en Noorden aan een coalitie van Protestantse staten die openlijk solliciteren naar een verbond met de Keizer en Spanje om een einde te maken aan de Franse hegemonie. De machtsbalans begint in 1688 voor het eerst om te slaan in het nadeel van Frankrijk. Het land is geïsoleerd en omgeven door machten die staan te popelen de Zonnekoning zijn stralen te ontnemen. Al snel wordt echter duidelijk dat de uitputtingsoorlog niet gewonnen kan worden. De vrede van Rijswijk (1697) maakt een einde aan de oorlog in het Westen. De geruchten over een algemene vrede in West-Europa veroorzaken grote ontsteltenis in het Ottomaanse Rijk:

Het algemeen geroep van een apparente vrede in 't christenrijk kan bij dese volkeren niet geloofd werden. Echter soo het tegen haer opinie komt uijt te vallen, sullen sij het over een andere boegh van de praedestinatie smijten. Enfin, met dit volck is geen land te bezeijlen voor en aleer sij een considerabele neêrlaegh krijgen.¹⁹

Die volgt een half jaar later op het slagveld van Zenta, waar de bevelhebber van de Keizer prins Eugenius van Savoye het Turkse leger onder de ogen van de Sultan en de groot-vizier totaal vernietigt. De vredes van Carlowitz en Constantinopel die hierop volgen, markeren de ommekeer in de machtsverhoudingen tussen de Porte en Europa.

'Om haer te vernederen laet den hoogmoet niet toe.' De vrede van Carlowitz en wat daaraan voorafging 1688-1699

Op zaterdag 13 november 1698 om 9.00 uur 's ochtends wordt in het verwoeste Servische stadje Carlowitz een begin gemaakt met vredesonderhandelingen tussen de leden van de Heilige Alliantie en Rusland en het Ottomaanse Rijk. Doel is het beëindigen van de vijandelijkheden die sinds het beleg van Wenen door Kara Moestafa in 1683 tussen de Sultan en zijn Europese tegenstanders bestaan. Na twee en een halve maand van intensief diplomatiek onderhandelen wordt op 26 januari 1699 de vrede c.q. wapenstilstand van Carlowitz getekend. De Turken verliezen geheel Hongarije – behalve het Banaat van Temesvár – en een groot deel van Zevenburgen, staan Morea af aan Venetië en Podolia aan Polen.

De verdragen die getekend worden, komen tot stand door bemiddeling van Engeland en de Republiek, op dat moment onder Willem III in een personele unie met elkaar verbonden. De laatste kruistocht tegen de Turken is een doorn

19 Colyer aan Cuper, 1 januari 1697. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

in het oog van de zeemogendheden die alleen in hun anti-Franse politiek kunnen volharden met krachtige en onvoorwaardelijke steun van de Habsburgse Keizer. De oorlog tegen de Turken gaat ten koste van de geallieerde slagkracht in het Westen en moet dus zo snel mogelijk beëindigd worden.²⁰ Hiertoe besluiten de Staten-Generaal hun gezant in Berlijn, Jacob Hop, naar het keizerlijk hof in Wenen af te vaardigen met de opdracht de Keizer te bewegen tot het aangaan van een alliantie tegen Frankrijk. Ter behartiging van de Oostenrijkse belangen in Hongarije en aan de Kroatische grens wordt Jacobus Colyer geïnstrueerd Nederlandse bemiddeling aan te bieden aan de Sultan. Maar liefst dertien keer heeft Colyer geprobeerd de vrede tussen de Sultan en de Keizer tot stand te brengen. Het voert te ver hier al deze pogingen te beschrijven; een uitvoerig relaas vindt men bij J. H. Hora Siccama.²¹ De primaire interesse gaat hier uit naar de rol die Colyer heeft gespeeld in en de impact die hij heeft gehad op de vredesonderhandelingen, niet naar een feitelijk verslag van dag tot dag. Men dient zich te realiseren dat Colyer niet alleen op de vredesconferentie zelf een sturende rol vervult, maar dat hij zich reeds vanaf 1688 actief inzet voor de vrede. 27 januari 1688 besluiten H.H.M. gebruik te maken van de gelegenheid de nieuwe Sultan Suleiman II (1687-1691) geluk te wensen met zijn troonsbestijging en hem door Colyer te laten attenderen op de noodzaak van vrede.²² Colyer moet dit bericht enthousiast ontvangen hebben, want ongeveer terzelfdertijd schrijft hij aan de griffier van de Staten-Generaal Fagel:

Dese jegenwoordige Regeeringe aspireert boven gemeen na eene vrede en soude gaerne sien dat een Christen-Potentat daertoe de mediatie aanbod, maer can tot het versoeck van hetselve door hoovaerdij noch niet resolveeren, maer doet dit continueel bij voorvallende discoursen met de aenwesende heeren representanten alhier van ter sijden te pas brengen.²³

Nadat Colyer tot tweemaal toe met de groot-vizier gesproken heeft, wordt in de divan besloten een Ottomaanse afvaardiging naar Wenen te sturen ter inventarisatie van de Habsburgse vredesvoorwaarden. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze Ottomaanse missie hoopvol vertrok; Jacob Hop had Keizer Leopold I inmiddels -16 mei 1689- weten te bewegen tot een verbond tegen Frankrijk. Dit besluit van de Keizer betekende echter geenszins dat deze genegen was tot vrede met de Turken. Het was eerder een indicatie van diens zelfvertrouwen dat door de onophoudelijke overwinningen van zijn legers op

20 B.J. Slot, 'Zwischen diplomatischer Spielerei und ernsthafter Vermittlung: Holland in den Türkenkriegen', in: *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich V* (B.II) (Wenen, 1983) 18.

21 J.H. Hora Siccama, 'De vrede van Carlowitz en wat daaraan voorafging', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, dl. IV-8 (1910) 43-185.

22 Secr. resolutie van H.H.M., 27 januari 1688. ARA, archief St. Gen., 1.01.03, inv. nr. 4593.

23 Secr. missive van Colyer aan de griffier, 2 februari 1688. ARA, archief St. Gen., 1.01.08, inv. nr. 12593.80.

de Turken een hoge vlucht had genomen. De Ottomaanse deputatie - Alexandros Mavrocordato, eerste dragoman van de Porte en Zülfikar efendi, aga van het infanteriekorps der janitzaren- wordt dan ook, nadat ze gehoord is, volledig genegeerd. Sterker nog, de Ottomaanse diplomaten zijn gedwongen in Wenen te blijven waar zij als gevangenen behandeld worden. Pas drie jaar later -als hun volmachten door de dood van Sultan Suleiman waardeloos zijn geworden- krijgen zij vergunning naar hun Rijk terug te keren. De reputatie van de Nederlanders als middelaars bij de Turken loopt door deze vervelende kwestie grote schade op. De eerste Nederlandse interventie mislukt jammerlijk.²⁴

Colyer zet echter door en als hij van H.H.M. nieuwe instructies krijgt, ontvouwt hij in september 1689, april 1690 en ten slotte in augustus 1691 verscheidene gedetailleerde voorstellen aan de groot-vizier. Na besprekingen tussen Köprülü en Colyer wordt Coenraad van Heemskerck als opvolger van Jacob Hop naar Wenen afgevaardigd. Een ogenblik lijkt het erop dat de Turken vrede willen. De informatie over de stand van zaken in Europa die Colyer de Porte mondjesmaat doet toekomen, weegt echter niet op tegen het kwistig uitgedeelde goud van de Franse ambassadeur in Constantinopel, De Châteauneuf. De Franse subsidies blijken voldoende de groot-vizier te doen besluiten tot het voortzetten van de oorlog. De Franse obstructie-politiek dwarsboomt zo het vredesproces en voor Colyer zit er niets anders op de uitslag van de aankomende veldtocht af te wachten. Die campagne loopt heel anders af dan algemeen verwacht werd. De uitslag is ongedacht voordelig voor de Turken; zo krijgen zij zelfs Belgrado weer in handen. Het 'goede werk', zoals Colyer de bemiddeling doorgaans omschrijft, vordert langzaam. Toch blijft hij voorzichtig optimistisch, met name omdat de Turken eindelijk akkoord gaan met het Europese principe van *uti possidetis* als uitgangspunt van de onderhandelingen.²⁵ Dit resultaat is de uitkomst van een geheime conferentie tussen de Engelse ambassadeur Hussey, Colyer, de Groot-Vizier Ali Pasha, de mufti en de Rumeli kaziaskeri Mehmed efendi, op 4 september 1691. Een paar weken later echter breekt de pest uit. Hussey overlijdt en Colyer, wiens doodsbericht ook alom verspreid wordt, vecht voor zijn leven. Ondertussen bewijst het Franse goud andermaal zijn tovermacht.²⁶ Als Colyer eindelijk hersteld is van zijn ziekte²⁷ komt hij tot de ontdekking dat het politieke klimaat

24 Slot, 'Zwischen diplomatischer Spielerei und ernsthafter Vermittlung', 20.

25 Dit is het principe dat ieder der oorlogvoerende partijen datgene zal behouden, dat op het moment van het vaststellen van het verdrag in zijn bezit is. Dit sluit niet uit dat men op enkele punten van deze regel kan afwijken, bijvoorbeeld door, ten einde betere natuurlijke grenzen te krijgen, onderling plaatsen te ruilen, vestingen te slechten etc., R. van Zuylen van Nijvelt, *De Vrede van Carlowitz* (Utrecht 1883) 61.

26 Hora Siccama, 'De vrede van Carlowitz', 93.

27 De dood van Hussey en Colyer zou de Fransen niet slecht uitgekomen zijn. Er gingen dan ook geruchten dat beide ambassadeurs vergiftigd waren. Colyer zou de aanslag overleefd hebben door

in Constantinopel volledig is omgeslagen: de janitzaren willen oorlog, de groot-vizier is afgezet en Sultan Achmed II prefereert een eervolle strijd boven gezichtsverlies voor zijn eigen troepen. De Nederlandse ambassadeur moet welhaast wanhopig geworden zijn van zoveel tegenslagen.

Na de dood van Hussey krijgt Colyer van Willem III volmacht tot de komst van een nieuwe Engelse ambassadeur ook als representant van de Engelse kroon te bemiddelen. Deze volmacht hoeft hij echter niet aan te wenden daar de onderhandelingen worden afgebroken. Als de nieuwe ambassadeur van Engeland dan ook nog eens kort na zijn aankomst in Belgrado komt te overlijden, vraagt Colyer zich vertwijfeld af of het goede werk ooit nog een positieve afronding krijgt:

D'accidenten die gedurende de onderhandelinge door een bysondere bestieringe van den Hemel sijn voorgevallen bennen remarcabel en fattael, ende werden bij veele Turcken selfs voor quade teecken en aengenomen.²⁸

Intussen wordt Coenraad van Heemskerck, ambassadeur van de Republiek in Wenen, door Willem III als persoonlijk gezant naar het slagveld gestuurd en gemachtigd tot de komst van een nieuwe Engelse ambassadeur in Constantinopel te bemiddelen tussen de Keizer en de Sultan. In december 1692 wordt hij door de groot-vizier vriendelijk doch dringend verzocht het Ottomaanse leger te volgen naar zijn winterkwartier te Adrianopolis. Daar voert hij samen met Colyer onderhandelingen met de Porte. De aankomst van de nieuwbakken Engelse middelaar William Paget in februari 1693 zou een nieuwe stimulans moeten betekenen voor de bemiddeling, ware het niet dat de eierzuchtige Paget het niet kon verkroppen dat Van Heemskerck –geheel naar zijn volmachten– reeds zonder hem een begin had gemaakt met de onderhandelingen.²⁹ Een maand later worden de kibbelende heren en Colyer toegelaten tot de divan. Daar krijgen zij te horen dat alle gedane voorstellen voor de Porte onacceptabel zijn en dat ze zich van hun functie ontheven kunnen beschouwen. De drie jaren die op dit besluit volgen, brengen weinig verandering in de deprimerende situatie.³⁰ Aanvankelijk lijken de

zijn krachtige natuur. O. Klopp, *Das Jahr 1683 und der folgende große Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699* (Graz 1882) 479.

28 Secr. missive van Colyer aan de griffier, 4 september 1692. ARA, archief St. Gen., 1.01.08, inv. nr. 12593.85.

29 Van Zuylen van Nijvelt, *De Vrede van Carlowitz*, 37.

30 G.R. Bosscha Erdbrink geeft als verklaring dat 'with the elevation to the Ottoman throne of Sultan Ahmed II in march 1695 the belligerency of the Turks increased.' G.R. Bosscha Erdbrink, 'The Activities of the Dutch Ambassador in Istanbul, Jacobus Colyer, as a mediator between The Sublime Porte and its enemies (1688-1699)', in: VIII Türk Tarih Kongresi (1976), *Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu* (1983), 1597. Deze stelling is onjuist daar de in 1691 aan de macht gekomen sultan Achmed II reeds in februari 1695 werd onttroond en gevangen gezet in het serail. Het was zijn jonge opvolger Mustafa II (1695-1703) die met zijn 'hoogmoedigh humeur' de strijd tegen de Habsburgers met een hernieuwd fanatisme aanging. Zie het door Colyer opgetekende *Verslag van de opgetreden veranderingen nae het overlijden van sultan Achmed II en het opvolghen van sultan Mustafa II, 8 april 1695*. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

onderhandelingen toch nog een positieve wending te nemen. Colyer schrijft in juni 1693 aan Cuper dat:

(...) de Porta wederom gedeclareert heeft, dat de geoffereerde mediatie van hooged. Sijne Kon. Maj. en haar Ho. Mog. haer ten hoogsten aangenaem en danckbaar aangenomen was, en dat het hof inderdaet tot een vrede inclineerde: maer sijnde eene saecke van de hoogste aengelegenheijt, men niet vreemt moste dencken, dat daerover hooge raad wierde gehouden met diegenen de welcke part en deel aan het rijk hebben, en (...) wij den tijd niet soo nauw behoorden te limiteren (...)³¹

Van Heemskerck bericht de groot-vizier echter dat hij niet langer kan wachten en dat hij orders heeft om bij het uitblijven van een positief antwoord naar het keizerlijk hof in Wenen terug te keren. De groot-vizier laat hem daarop weten dat de Porte nooit ambassadeurs van vrienden zonder antwoord laat vertrekken.³² Het wachten van Van Heemskerck heeft zeer lang geduurd. Maar liefst vijftien maanden werd hij gedwongen in Adrianopolis te verblijven. En toen hem eindelijk de Ottomaanse vredesvoorwaarden in het vooruitzicht werden gesteld, maakte de verdeeldheid binnen de Turkse regering abrupt een einde aan zijn hoop toch nog met een concreet voorstel in Wenen aan te komen:

In den grooten divan van dit rijk was eerst vastgesteld den Heere van Heemskerck tot het aengaen van een generale vrede met honorable proposities en conditien terug te senden, maer het schijnt dat eenige ongeintentioneerden door het vuer van oneenigheijt dat goede werck hebben doen verijdelen, soodat sijne Exc. den 12. deses maer met simpele rescriptien op sijne medegebrachte credentialen van Adrianopol gespedieert is ende sijne reijse over Belgrado naer Weenen genomen heeft. Twee dagen daarna is de Vesier afgeset.³³

In Belgrado moet Van Heemskerck nog eens zeven maanden wachten op de aankomst van de nieuwe groot-vizier. De intenties van de Porte ten opzichte van de vrede worden duidelijk uit een brief van Colyer aan Cuper d.d. 13 juni 1694:

Namaels (...) is bij den divan, met approbatie van den G. Heer, geresolveert en vastgesteld, vermits de keijserl. troupen nae de frontieren van dit rijk begonnen te naderen, den oorlogh desen somer defensief nogh te continueren en met het eijnde van de campagne en de gevallen in 't christenrijk mesures te nemen, omme so Vranckrijck (dat God verhoede) eenige avantagien op de geallieerden komt te behalen, den oorlogh met meer vigueur voort te setten, of ter contrarij de mediatie van sijne Koninkl. Maj. van Gr. Brit. en haer Ho. Mog. met open armen te embrasseren.³⁴

Van Heemskercks gevangenschap kan gezien worden als een Turkse wraakactie op de vernederende behandeling van de Ottomaanse delegatie in Wenen drie

31 Colyer aan Cuper, 4 juni 1693. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

32 Colyer aan Cuper, 15 juli 1693. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

33 Colyer aan Cuper, 20 maart 1694. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

34 Colyer aan Cuper, 13 juni 1694. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

jaar eerder.³⁵ Een tweede reden van zijn detentie is dat de Porte Van Heemskerck zo lang mogelijk wilde verhinderen de Keizer op de hoogte te stellen van de ware toestand van het Ottomaanse Rijk. Van Heemskerck was namelijk van mening dat Oostenrijk de Turken vrij gemakkelijk in toom kon houden zonder dat dit ten koste zou gaan van de Habsburgse macht in het Westen.³⁶

Eind 1694 besluit Colyer op eigen initiatief naar de groot-vizier te gaan. Hij wijst hem erop dat Frankrijk niet in staat zal zijn de Ottomanen te hulp te schieten en dat de Republiek nog steeds haar bemiddeling aanbiedt op basis van het *uti possidetis*. Het mag niet baten, de oorlogspartij in Constantinopel blijft aan de overhand. Colyer is van mening dat de Porte wel eens berouw zou kunnen krijgen van haar halsstarrigheid:

De mediatie tusschen dese volckeren en hare vijanden staet door de groote veranderingen hier ter plaetse en het hooghmoedigh humeur van desen jongen Turckschen Keyser bijna stil, en sal op 't eijndigen van de campagne met beter succes aparent hervat worden, soo de keyserl. wapenen bestant syn, de Turcken het hoeft te bieden. Ick ben mede van gevoelen dat dese volckeren, als het te laet is, haer wel soudon connen beclagen soo goede gelegentheden te hebben laten voorbij gaen om eene vaste vrede te krijen, want als Vranckrijck comt te succumberen sal die croon haer weijnigh aen den Turck gelegen laten.³⁷

Ook in het jaar 1696 leveren de onderhandelingen niets concreets op, daar de Sultan van geen vrede wil weten. Gedesillusionneerd besluiten Colyer en Paget in mei 1696 het werk der bemiddeling op zijn beloop te laten.³⁸ Zij zouden hun diensten pas weer aanbieden indien de Porte zelf aangaf nieuwe besprekingen te willen voeren. Daar ziet het voorlopig niet naar uit. De Sultan is vastbesloten tot het voortzetten van de oorlog en stelt zich persoonlijk aan het hoofd van het leger, dat zich mede daardoor staande houdt in Hongarije.³⁹

Een verandering in de situatie van slepende oorlogvoering treedt pas in 1697 op, als een aantal externe factoren de Turken terug aan de onderhandelingstafel brengt. Het nieuws dat Lodewijk XIV in Rijswijk vrede heeft gesloten met de Nederlands-Engels-Oostenrijkse alliantie, de verpletterende nederlaag van het Ottomaanse leger bij Zenta en ten slotte het nieuws dat de troepen van Tsaar Peter de Grote het strategische Azov hebben veroverd, dit alles maakt een eind aan de halsstarrigheid van de Porte en veroorzaakt – tegen de door de Franse ambassadeur gevoerde campagne tot

35 Slot, 'Zwischen diplomatischer Spielerei und ernsthafter Vermittlung', 21.

Bosscha Erdbrink, 'The Activities of the Dutch Ambassador', 1597.

36 Coenraad van Heemskerck aan Willem III, 18 en 22 december 1694, in: N. Japikse (ed.), *Correspondentie van Willem III en Hans Willem Bentinck, eersten graaf van Portland* ('s-Gravenhage 1928) 174, 178-179.

37 Colyer aan Cuper, 28 juni 1695. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

38 Secr. missive van Colyer aan de griffier, 10 mei 1696. ARA, archief St. Gen., 1.01.08, inv. nr. 12593.90.

39 Colyer aan Cuper, 28 september 1696. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

continuatie van de oorlog in⁴⁰ – een hernieuwde belangstelling voor het nog altijd geldende aanbod tot bemiddeling door de ambassadeurs der zeemogendheden:

Ik heb van diverse andere vriden en correspondenten met veel genoegen verstaen het sluijten der generale vrede in 't Christenrijck, die dese obstinate volckeren wonderlijck in de ooren klinckt en nu niet weten, wat haer te doen staet. Sij soudon mede wel een honorable vrede begeeren, maer om daer aen te komen is de saek, want om haer te vernederen laet den hoogmoet niet toe, niettegenstaende de gewesen campagne voor haer soo fatael is geweest.⁴¹

Wederom is het de eierzucht van Paget die de doorstart van de bemiddeling in gevaar brengt. Ditmaal tracht de Engelse ambassadeur – ondanks zijn toezegging aan Colyer niets zonder diens medeweten te ondernemen – het alleenrecht op de bemiddeling te verkrijgen.⁴² Terwijl Colyer op zijn instructies van H.H.M. moet wachten en de Porte de oorlogseconomie blijft opstuwen, vertrekt Paget naar Adrianopolis om zijn bemiddeling aan te bieden. Colyer voelt zich bedrogen en vraagt zich vertwijfeld af waarom instructies uit Den Haag uitblijven. Zo snel mogelijk brengt hij de griffier op de hoogte.⁴³ De Staten-Generaal zijn echter – door de nauwe samenwerking tussen de regeringen in Engeland en de Republiek – reeds op de hoogte gesteld en sturen met spoed een volmacht naar Colyer. Deze heeft inmiddels besloten niet nodeloos af te wachten, maar – wederom op eigen initiatief – de groot-vizier op de hoogte te stellen van de lage streek van Paget. Daar krijgt hij te horen dat de Porte Nederlandse bemiddeling noodzakelijk acht voor het welslagen van het vredesproces:

(...) dese volckeren hebben soodanig concept van haer Ho. Mog. sincere vrindschap en groot pouvoir, dat sij haer volkomen imagineren, sonder de bemiddeling van den Staet tot geen vrede of Treves (daerna sij nu als een visch nae 't water verlangen) te konnen geraken.⁴⁴

De Porte wil dus pertinent niets weten van éézijdige Engelse bemiddeling en nadat Colyer eindelijk in het bezit komt van de zo lang verwachte instructies der Staten-Generaal worden de Engelse en Nederlandse ambassadeur gesommeerd gezamenlijk ter audiëntie bij de groot-vizier te verschijnen. In Adrianopolis wordt Colyer door de groot-vizier en hooggeplaatste ministers 'met bewijzinghe van groote satisfactie en particulier genegenheijt' ontvangen en krijgen beide heren te horen dat ze mee op moeten trekken om 'op de

40 Colyer aan Cuper, 1 januari 1697. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

41 Colyer aan Cuper, 27 december 1697. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

42 R. van Zuylen van Nijvelt begaat een onjuistheid als hij vermeldt dat Paget deze individuele bemiddelingspoging in 1695 onderneemt. Uit een brief van Colyer aan Cuper d.d. 28 februari 1698 blijkt onomstotelijk dat Paget pas drie jaar later de eer voor zichzelf wil opstrijken. Van Zuylen van Nijvelt, *De Vrede van Carlowitz*, 44.

43 Secr. missiven van Colyer aan de griffier, 28 februari en 5 april 1698. ARA, archief St. Gen., 1.01.08, inv. nr. 12593.93.

44 Colyer aan Cuper, 1 april 1698. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

frontieren' hun onderhandeling aan te vangen.⁴⁵ Beide heren rusten hiertoe een indrukwekkende stoet uit, waarbij Colyer –die in zijn corso niet minder dan 140 personen meeneemt– genoegzaam opmerkt dat het gevolg van Paget veel minder ordelijk is en niet opgeluisterd wordt door het geschal van trompettisten.⁴⁶ De bonte optocht bereikt na twee en een halve maand reizen op 12 augustus 1698 Belgrado, alwaar overlegd wordt welke plaats het meest geschikt is voor het voeren van de onderhandelingen. De Ottomaanse afgevaardigde Mavrocordato staat erop dat deze plaatsvinden op neutraal terrein. Na uitvoerig overleg wordt besloten te onderhandelen in het dorp Crushedal, gelegen tussen Peterwardein en Belgrado, niet ver van de Donau. Daar aangekomen blijkt dat er geen water aanwezig is. Daarom verplaatst men zich enkele dagen later naar Carlowitz, dicht bij de Donau gelegen en daardoor beter bereikbaar voor de toevoer van levensbehoeften. Hier aangekomen blijkt al snel dat dit oord minstens zo desolaat is als Crushedal.⁴⁷ De barre weersomstandigheden vormen nog eens een extra stimulans zo snel mogelijk de vredesconferentie tot een goed eind te brengen. Deze verloopt aanvankelijk echter nogal stroef:

Middelwiltjen heeft het tusschen den 8 en 9 deses hier soodanig gestormt, vervolgens gesneut en wijders diervoegte gegerent, dat eerst het meeste gedeelte van onze tenten ter nedergeslagen, namaels ons gevolg, paarden, kameelen lastbeesten in de open lucht haer hebben moeten behelpen. Considereert hieruit eens, mijnheer, wat miserie het gegeven heeft: nu gaet men tot de knieën in de modder, ende begint men te denken, om onder dak te komen, daertoe wel materialen in voorraet sijn, maer arbeidslieden mankeren. Enfin, ongemakken, die het begrip der menschen te boven gaen.⁴⁸

Voordat de onderhandelingen daadwerkelijk hun aanvang kunnen nemen, moet eerst nog overeenstemming bereikt worden over de plaats waar geconfereerd gaat worden. De Sultan heeft hiervoor een tent bestemd, maar de afgevaardigden van de Keizer weigeren hiervan gebruik te maken. Zij stellen voor een conferentiezaal te laten bouwen. Dit is evenwel niet naar de zin van de Turken, die niet over de vrede willen beraadslagen onder een dak dat door de keizerlijken geleverd is. Om een eind aan het geschil te maken bieden de middelaars aan een gebouw te laten optrekken op kosten van hun regeringen, mits het materiaal door de beide oorlogvoerende partijen wordt geleverd, evenals de arbeidskrachten. En zo geschiedt: christelijke en Turkse arbeidslieden leggen het fundament voor de vrede tussen hun heerschappen.⁴⁹

45 Colyer aan Cuper, 24 juli 1698. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

46 Hora Siccama, *De Vrede van Carlowitz*, 143-144.

47 'Nooit werd zeker armzaliger en onherbergzamer plek uitgekozen voor een onderhandeling tusschen de vertegenwoordigers van zoo machtige potentaten.' Hora Siccama, 'De vrede van Carlowitz', 146.

48 Colyer aan Cuper, 15 november 1698. ARA, collectie Cuperus, inv. nr. 12.

49 Secr. missive van Colyer aan de griffier, 5 november 1698. ARA, archief St. Gen., 1.01.08, inv. nr. 12593.93.

De geschillen tussen de afgevaardigden van de Sultan en de Keizer worden – na een aanvankelijke botsing over Transsylvanië – snel bijgelegd. Daarna richten de middelaars zich op de onderhandelingen met Polen en Rusland, die al met al ook spoedig verlopen. Hierbij dient opgemerkt te worden dat met Rusland niet onderhandeld wordt over een definitieve vrede. De afgevaardigden van de Sultan en de Tsaar besluiten te Carlowitz vooralsnog dat er na afloop van de vredesconferentie onderhandeld gaat worden over een wapenstilstand van twee jaar. De argwaan van de Porte jegens de Tsaar is groot, evenals de overtuiging dat er in de nabije toekomst met hem gestreden zal moeten worden om de toegang tot de Zwarte Zee. De preoccupatie van de Tsaar met Zweden en de uitputting van de Ottomaanse staat dragen echter op dit moment bij aan een vlotte overeenkomst. Als daarna duidelijk wordt dat de vrede tussen de Porte en Venetië moeilijk te sluiten zal zijn – het mandaat van de Venetiaanse afgevaardigde Ruzzini laat weinig ruimte tot onderhandelen – besluiten Colyer en Paget hun aanvankelijk verzoek tot koppeling van de tractaten te laten varen, opdat niet, door het mislukken van één, alle andere ongedaan worden gemaakt. De hierdoor ontstane druk op Venetië zorgt ervoor dat ook de dogenstaat ten slotte een eind maakt aan de vijandelijkheden met de Porte. Na een verblijf van 72 dagen, in 36 conferenties, zijn alle partijen het, zo goed als het gaat, met elkaar eens geworden en kan men tot de ondertekening van de tractaten overgaan. Hiervoor wordt de zesentwintigste januari uitgekozen. Op verzoek van de Ottomaanse gezant Rami wordt de ondertekening tot 11.45 uur uitgesteld. Deze staatsman, die uit liefhebberij ook de sterrewichelarij beoefent, heeft berekend dat op dat tijdstip de sterren buitengewoon gunstig staan voor de voltrekking van een zo gewichtige zaak.⁵⁰

Eindelijk bereikt Colyer dan het doel dat hij gedurende zovele jaren onvermoeid heeft nagestreeft. De nu verzoende vijanden zijn Colyer zeer erkentelijk en overstelpen hem met dankbetuigingen en waardevolle presenten. Op zeven mei komt Colyer te Adrianopolis aan, alwaar hij met groot vertoon publiek ingehaald wordt. Zijn audiëntie bij de Sultan kan nog niet plaatsvinden, daar deze laat weten niet voor het begin van september naar Constantinopel terug te keren. Het gerucht gaat dat hij vreest voor demonstraties. Onder het volk en in het leger bestaat namelijk nogal wat verontwaardiging over het tractaat met Venetië, dat als zeer nadelig beschouwd wordt. Maar boven alles is men gegriefd over de afstand van Kaminiecz aan Polen. Dit besluit beschouwt men als strijdig met de Islamitische Wet, die niet toestaat dat een plaats waar zich een moskee bevindt aan christenen wordt

50 Van Zuylen van Nijeveld, *De Vrede van Carlowitz*, 106. De in Carlowitz ondertekende tractaten zijn terug te vinden in het archief van de Staten-Generaal in het ARA in Den Haag: *Eenige autentique copijen van de tractaten van vrede en treves tusschen den Turxen Keijser, den Roomschen Keijser, den Zaar van Muscovien, den Coningh van Polen en de Republicq van Venetien gesloten in januarij 1699*. ARA, archief St. Gen., 1.01.08, inv. nr. 12593.94.

afgestaan.⁵¹ Ondanks de ontevredenheid onder het volk beschouwt de Porte de gesloten tractaten toch als een eervolle vrede. In augustus 1699 ontvangen de Staten-Generaal dan ook twee dankbrieven van de Sultan en de groot-vizier voor de aangeboden bemiddeling in de persoon van Jacobus Colyer.⁵² Colyer zelf wordt reeds daags na de ondertekening van de tractaten uitvoerig door de Turken bedankt. Een goede maand later wordt Colyer vereerd met een persoonlijk schrijven van de groot-vizier waarin deze hem verzekert dat zijn verdiensten door de Sultan in 'eeuwige gedachtenisse' zullen worden gehouden en hij wordt uitgenodigd zo snel mogelijk naar Adrianopolis te komen 'opdat wij ons met den anderen over de alloude ende nu vernieuwde vrintschap ende reciproque genegentheyt mogen verheugen en den anderen embrasseren'.⁵³

Afgezien van de erkenning die Colyer te beurt valt van de Porte, worden hem ook door de overige mogendheden, wier belangen hij behartigd heeft, kostbare blijken van waardering toegezonden. De Keizer zendt hem persoonlijk een dankschrijven en diens portret in diamanten gevat, van de regering van Polen ontvangt hij twee zilveren schenkkannen en een vuurscherm op drievoet en Venetië zendt een zilver verguld koelvat versierd met de leeuw van San-Marco.⁵⁴ Echter, wat naar buiten toe het meest kenbaar maakt hoe hoog Colyer wegens zijn verdiensten stond aangeschreven, is zijn verheffing door de Keizer tot Graaf van het Heilige Roomsche Rijk en van het koninkrijk Hongarije.

Het zou natuurlijk hoogst overdreven zijn te beweren, dat de vrede in hoofdzaak door Colyers bemoeiingen tot stand is gebracht. Wel mag met recht gesteld worden dat het bewonderenswaardige volharden in zijn pogingen de vredesonderhandelingen gaande te houden bij beide partijen –maar zeker bij de Turken– veel goodwill opleverde. Dat Colyer persoonlijk het vertrouwen en de sympathie van de Turken genoot, blijkt wel uit hun reactie op Pagets misstap: zonder Colyer werd er niet bemiddeld.

De ratificatie van de gesloten vredesverdragen verloopt al net zo voorspoedig als de ondertekening ervan. Nu kan met de Tsaar onderhandeld gaan worden over een wapenstilstand. Deze onderhandelingen lijken aanvankelijk door een opmerkelijk voorval vroegtijdig in de kiem gesmoord te worden. Bij de aankomst van de Russische delegatie blijkt dat de etiquetteverschillen groot

51 Secr. missive van Colyer aan de griffier, 31 juli 1699. ARA, archief St. Gen., 1.01.08, inv. nr. 12593.96. Zolang de Sultan niet in de hoofdstad verscheen, werd hij gerekend op campagne te zijn en mocht hij niet ter verantwoording worden geroepen.

52 Deze dankbrieven werden samen met een brief voor Cuper d.d. 1 augustus 1699 door een ijlode naar de Republiek gebracht. *Twee brieven d'eene van den Turken Keijzer ende de andere van den groten Vizier, met een translaet van ieder in 't Latin, houdende een dancksegginge voor haer Ho: Mo: mediatie tot uijtwerkinge van de vrede, ingecomen den 25 augusti 1699.* ARA, archief St. Gen., 1.01.08, inv. nr. 12593.95.

53 *Translaet missive van den Oppersten Vizier aen den Ambassadeur Colyer geschreven*, bijlage bij secr. missive van Colyer aan de Griffier, 20 maart 1699. ARA, archief St. Gen., 1.01.08, inv. nr. 12593.96.

54 Hora Siccama, *De Vrede van Carlowitz*, 182.

zijn:

(...) sal ik mij de eere geven UWHE. een weijnig te onderhouden met het aengekomen Moscovische fregat uijt Asof over de Swarte zee, dat twee gesanten van zijn Czaarsche Maj. herwaerts gebraght heeft, omme over het verlangen van de tweejarige treves te tracteren. Dit fregat werd door een Hollandsche capiteijn, Paamburg genaemt, gecommandeert, voert 36 gotelingen, onder de welcke het even zooveel riemen heeft; welke capiteijn eenige dagen agter den anderen met continueel schieten en onder anderen ook bij naght, den G. Heer niet weijnig geirriteert en onder de ministers van 't hof ende de gemeente een groote verbittering toegebraght heeft, soodanig, dat hem op lijfstraffe verboden is geworden meer te schieten, te meer hij door onvoorsigtige discoursen groot opheffen van zijn Czaarsche Majesteijts maghten dede. Ondertusschen hebben gemelte gezanten wel audientie bij den G. Heer ende den primo Vesier gehadt, maer konnen nog geen conferentien obtineren.

Namaels heeft lord Paget en haer Ho. Mog. minister, schrijver deses, nieuwe ordres bekomen, ten eijnde door vrede of bestant tusschen sijne Czaarsche Maj. ende de Ottomannische Porta moghte werden bevordert: ingevolge van de welke wij nu doende bennen een begin te maken.⁵⁵

De Russen wensden echter geen gebruik te maken van de door Colyer en Paget aangeboden bemiddeling. In stilte wordt rechtstreeks onderhandeld tussen de Russische delegatie en de Ottomaanse ministers. Colyer en Paget worden volkomen buiten de onderhandelingen gehouden. Colyer verneemt eerst na afloop van de onderhandelingen uit schriftelijke en mondelinge mededelingen van Mavrocordato wat met de Russische gezanten is overeengekomen.⁵⁶

De bemiddeling tussen de Porte en haar vijanden eindigt dus met de uitsluiting van de middelaars. De manier waarop de afronding van het vredesproces vorm kreeg, zal bij Colyer teleurstelling opgewekt hebben. Desalniettemin is dit slechts een kleine smet op Colyers zo hoog gewaardeerde bemiddeling. Zijn verdiensten werden door de Porte niet vergeten. Nog tweemaal zouden de Turken de ambassadeur van de Republiek vragen te bemiddelen tussen de Sultan en zijn vijanden.

55 Colyer aan Cuper, 12 november 1699. ARA, collectie Cuperus, 1.10.24, inv. nr. 12.

56 Secr. missive van Colyer aan de griffier, 24 juli 1700. ARA, archief St. Gen., 1.01.08, inv. nr. 12593.97.

Willy Piron

Middeleeuwse insignes bijeengebracht

Een kunsthistorisch onderzoek opgeslagen in een database

Een kenmerk van de tegenwoordige westerse maatschappij is de mobiliteit van de mens. Men verplaatst zich vaak en gemakkelijk. De middeleeuwse mens was veel meer plaatsgebonden. De vertrouwde omgeving werd niet graag verlaten om met beperkte vervoermiddelen, een gevaarlijke en lange reis te ondernemen. Ging men in de Middeleeuwen op reis dan was het meestal met het doel om een bedevaartplaats te bezoeken.

De bedevaart is geen middeleeuwse uitvinding. Het afreizen naar heilige plaatsen komt bij veel volkeren en geloven voor. Al in de oudheid werd er afgereisd naar heilige plaatsen zoals bronnen, bomen, bergen of plaatsen. Gelovigen waren overtuigd dat ze op die plek een inniger contact met een godheid konden hebben. Op heilige plekken werden smeekbeden eerder verhoord of werden zonden beter en vlugger vergeven dan elders. Niet alleen de plek was van belang maar ook de moeite die men zich getroostte om die plek te bereiken was van belang. Een godheid moest een pelgrim die zoveel moeite had gedaan om naar hem of haar toe te komen, wel belonen.

In het Christelijke geloof werden vanaf de tweede en derde eeuw bedevaarten gehouden. De eerste christelijke pelgrims gingen naar het Heilige Land om daar de plekken te bezoeken waar Jezus geweest zou zijn of naar Rome waar de graven van Petrus en Paulus zich bevonden. Dit waren nog geen massabedevaarten.

De hoogtijdagen van de massale bedevaarten begonnen met de opkomst van Santiago de Compostela als pelgrimsoord in de elfde eeuw. Langs de routes die de pelgrims naar Santiago volgden, ontstonden na verloop van tijd steeds meer bedevaartplaatsen. Er was immers geld te verdienen aan pelgrims. De pelgrims lieten zich niet de kans ontnemen om onderweg zoveel mogelijk heiligen aan te doen. De grote populariteit van de bedevaarten duurde tot aan het einde van de Middeleeuwen.

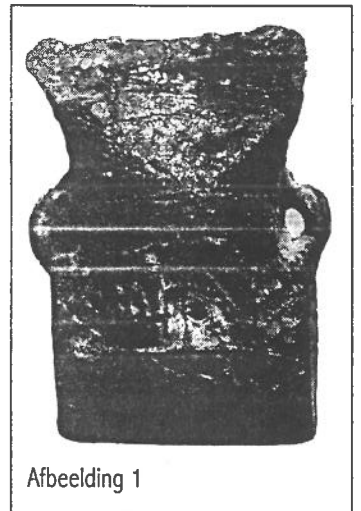
Een bedevaart kon om meer dan één reden ondernomen worden. Een tocht naar een heilige plaats had een louterende werking op ziel en lichaam. In een bedevaartplaats, en vooral op hoogtijdagen zoals de feestdag van de heilige, konden aflaten verdiend worden en werden zonden vergeven. Hierdoor werd de tijd die men in de hel of in het vagevuur zou moeten doorbrengen, verkort. Daarnaast gingen mensen ook om een gunst op bedevaart, bijvoorbeeld om een genezing af te smeken. Of de bedevaart werd ondernomen als dank voor een verhoorde bede.

Naast deze uit eigen beweging ondernomen pelgrimstochten, werd de

bedevaart sinds de dertiende eeuw ook opgelegd als straf. Een opgelegde bedevaart was goed voor het zielenheil van de dader en van het slachtoffer. Een bijkomend voordeel was dat de gemeenschap enige tijd geen last meer had van de crimineel. De rechter bepaalde bij een opgelegde bedevaart vrijwel altijd het reisdoel en de minimale tijdsduur van de reis.

Welgestelden die, om wat voor reden dan ook, niet in staat waren zelf op pelgrimage te gaan, hadden de mogelijkheid een pelgrim te huren. Een dergelijke beroepspelgrim ondernam de bedevaart in naam van zijn opdrachtgever. Daarnaast was de bedevaart voor reislustige mensen vrijwel de enige geoorloofde manier om te kunnen reizen. En er waren natuurlijk ook nog lieden die zich als pelgrim voordeden om minder nobele motieven te verbergen. Bijna iedereen in de Middeleeuwen, arm of rijk, ondernam om wat voor reden dan ook, wel een keer een bedevaart, hetzij naar nabij gelegen oorden, hetzij naar verre oorden.¹

Een gebruik dat waarschijnlijk even oud is als pelgrimeren is het verwerven van een souvenir van de heilige plaats. Toen in de eerste eeuwen van het Christendom het aantal pelgrims nog klein was, kon men nog 'echte' relieken mee naar huis nemen zoals splinters van het kruis van Christus. Na verloop van tijd was dit niet meer mogelijk: men moest toch nog wat overhouden om te aanbidden. Om toch een aandenken te hebben namen pelgrims water of aarde mee uit de nabijheid van de vereerde heilige of de vereerde plaats. De aarde of het water deed men in ampullen om veilig mee naar huis te kunnen nemen. (afb. 1)

Afbeelding 1

Toen de massabedevaarten op gang kwamen kregen de bedevaartplaatsen soms duizenden pelgrims op een dag te verwerken, vooral tijdens speciale feestdagen wanneer de relieken aan het volk getoond werden. Om te voorzien in de behoefte van pelgrims aan souvenirs was er behoefte aan een goedkoop artikel dat gemakkelijk vervaardigd kon worden. Zo ontstond het pelgrimsinsigne of pelgrimsteken. Dit zijn kleine plaquettes met de afbeelding van de vereerde heilige of zijn/haar attribuut, gemaakt uit een tin-loodlegering. Deze legering had twee voordelen. Het was een goedkoop materiaal zodat ook armen het konden kopen en het had een laag smeltpunt zodat er veel insignes geproduceerd konden worden.

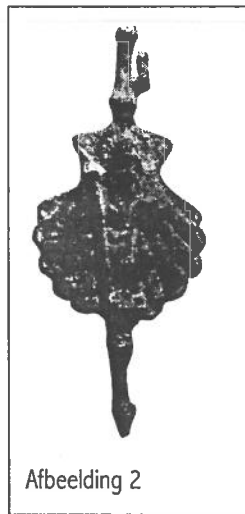
Het pelgrimsteken kon meerdere doelen dienen. In de eerste plaats was het een herinnering aan het pelgrimsoord en aan de bedevaart. Ook was het een

¹ R.M. van Heeringen, A.M. Koldewij, A.A.G. Gaalman, *Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrimstekens*, (Zutphen 1988), 8.

bewijs van de volbrachte tocht. De insignes dienden bovendien als herkenningsteken. Een pelgrim kon rekenen op gastvrijheid. Tot de zeven werken van barmhartigheid behoorde het voorzien van eten, drinken en onderdak aan vreemden, dus de pelgrims. Om veiliger te reizen en om aanspraak te kunnen maken op de pelgrimsprivileges moest men als zodanig herkend kunnen worden. Men deed een pelgrismantel om, een pelgrimshoed op, men had een pelgrimsstaf bij zich die ook, mocht het nodig zijn, als slagwapen kon dienen. En men bevestigde pelgrimstekens op hoed en/of mantel.

Het bedevaartsinsigne had ook een amuletfunctie. Door met het insigne de reliekschrijn van de heilige aan te raken, gingen de bovennatuurlijke krachten van de relieken over op het insigne. Het insigne kreeg kwaadwerende en genezende krachten. Het werd eigenlijk een relik van de tweede orde. Ook na het volbrengen van de tocht, behield het pelgrimsteken zijn amuletfunctie. Het werd thuis gebruikt om huis en haard te beschermen tegen ziekte en tegenslag.

Het is opvallend dat de drie grootste en meest belangrijke bedevaartplaatsen - het Heilige Land, Rome en Santiago de Compostela - naast insignes van tinlood ook andere pelgrimssouvenirs hadden. Rome had afbeeldingen van het *Vera Icon*, Het Ware Gelaat perkament of leer. palmtakken als souvenir. loden insignes nog twee eerste plaats de meest *Maximus* of Jacobsschelp. gevonden in El Padrón, een Atlantische Oceaan waar het lichaam van Jacobus na kwam om van daaruit naar worden. De schelp werd zo alleen een symbool van de was maar ook een symbool in het algemeen. Toen de naar Santiago steeds groter ook in andere materialen tinloodlegering (afb.2) of in koper en brons. De derde soort pelgrimssouvenir uit Santiago bestaat uit de 'azabaches', vervaardigd uit git, een zwarte steensoort. De naam is afkomstig van het Arabische woord voor git: *az-zabach*. Alhoewel ook schelpen in git gemaakt werden, maakte men vooral de figuur van Jacobus in git na. Deze gitten beeldjes waren waarschijnlijk bedoeld voor de meer welgestelde pelgrims omdat ze vermoedelijk duurder waren dan de goedkope lood-tinnen tekens.²

Afbeelding 2

van Christus, op Jeruzalem had Santiago had naast de tin-andere vormen. Op de bekende, de *Pecten*. De schelp wordt kustplaats aan de volgens de overlevering een zeereis aan land Santiago gebracht te bekend dat deze niet pelgrim naar Santiago van de bedevaartgangers toestroom van pelgrims werd, werden de schelpen nagemaakt, zoals in de

² J.M. Bos, 'Azabaches: pelgrimbeeldjes uit git' in *Westerheem* XXXII (1983), 218-219.

Voor de pelgrims dienden de insignes als souvenir, amulet en herkenningsteken. Voor de bedevaartplaatsen waren insignes dé manier om geld te verwerven.

Het onderzoek naar pelgrimstekens

De wetenschap heeft de pelgrimstekens heel lang links laten liggen. Dit is voor een deel te wijten aan het feit dat pelgrimstekens tot de zogenaamde volkskunst horen. Aan de andere kant is dit ook te wijten aan het feit dat er slechts sporadisch originelen gevonden werden. Men kende ze wel van schilderijen en sculpturen. In de negentiende eeuw kwamen bij de aanleg van de kades in de Seine in Parijs en de Theems in Londen wel grotere partijen te voorschijn. Arthur Forgeais schonk als enige aandacht aan de insignes uit de Seine. Hij

Afbeelding 3

heeft ze in een aantal delen gepubliceerd.³ Deze publicaties vormden echter nauwelijks aanzet voor verder onderzoek. Kunstgeschiedenis als wetenschap bestond nog niet zo lang en waarom zou men zich met 'derderangs' materiaal gaan bezig houden terwijl er naar de grote meesters nog geen onderzoek was gedaan?

Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam het onderzoek wat duidelijker op gang. Baanbrekend is het onderzoek van de Duitse professor Kurt Köster geweest. Hij deed onderzoek naar op luidklokken meegegoten pelgrimstekens.⁴ (afb.3) Naast de afbeeldingen op kunstwerken en de vondsten in Parijs en Londen waren deze afgietsels op klokken lange tijd de enige bronnen die informatie konden verschaffen over insignes. De insignes werden niet alleen om decoratieve redenen op de klokken aangebracht. Door ze op de klokken aan te brengen zou de onheilwerende werking van het originele insigne overgaan op de klok. Door het luiden van de klok zou deze onheilwerende werking zelfs overgaan op het omringende land en op de mensen die de klok hoorden.

³ Arthur Forgeais, *Notice sur des plombs historiés trouvés dans la Seine II Enseignes d'pèlerinages* (Paris 1863), *III Variétés Numismatique* (Paris 1864), *IV Imagerie Religieuse* (Paris 1865), *V Numismatique populaires* (Paris 1866).

⁴ Een keuze uit zijn publicaties: Kurt Köster, 'Meister Tilmann von Hachenburg. Studien zum Werk eines mittelhessischen Glockengiessers des 15. Jahrhunderts. Mit besondere Berücksichtigung der als Glockenzier verwendeten mittelalterlichen Pilger- und Wallfahrtzeichen' *Jahrbuch der hessischen kirchgeschichtlichen Vereinigung* 8, 1-206.

Kurt Köster, 'Mittelalterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien (des Rhein-Maas-Gebietes)' *Rhein und Maas, Kunst und Kultur 800-1400*, (Köln 1972), 146-160.

Doordat insignes zo klein zijn (gemiddeld 4 x 4 cm.) en alleen bewaard blijven in vochtige bodems werden ze maar sporadisch gevonden. Met de komst van de metaaldetector werden veel originelen gevonden die vroeger nooit te voorschijn gekomen zouden zijn. Vooral in het Verdrongen Land van Zuid-Beveland zijn zeer veel insignes gevonden. Dit gebied verdween in de periode 1530-1532 door watersnoodrampen onder water. Pogingen om het land daarna weer terug te winnen van de zee mislukten en dorpen en steden verdwenen in de golven. Doordat er in de volgende eeuwen nooit meer bewoning heeft plaatsgevonden, biedt dit gebied een unieke kans om een oud cultuurlandschap te onderzoeken dat bijna vier eeuwen onberoerd is geweest.

Uit de vondsten van de laatste jaren bleek dat de pelgrimstekens een massaal artikel waren, dat ze voorkwamen in de hele toenmalig bekende wereld en in alle sociale lagen. Pelgrimstekens kunnen waardevolle informatie verschaffen over de verschillende aspecten van de middeleeuwse samenleving.

De laatste jaren wordt in meerdere landen onderzoek gedaan naar de pelgrimstekens. Ook het aantal publicaties neemt de laatste jaren toe. In Groot-Brittannië heeft Brian Spencer veel op dit gebied gepubliceerd.⁵ In Nederland is vooral de publicatie van duizend insignes uit de collectie van H.J.E. van Beuningen van belang geweest.⁶ Er wordt op dit moment gewerkt aan een vervolgbroek met insignes uit andere Nederlandse collecties.

De insigne-database

In het kader van het onderzoeksproject Christelijk Cultureel Erfgoed van de Faculteit der Letteren in Nijmegen wordt sinds drie jaar gewerkt aan de ontwikkeling en opbouw van een insignedatabase. Het is de bedoeling om in deze database zoveel mogelijk informatie over middeleeuwse insignes te verwerken.

De informatie die verkregen kan worden over insignes komt uit twee bronnen: directe en indirecte. De directe bronnen zijn de originele insignes. Deze groep is verder te verdelen in drie subgroepen. Op de eerste plaats komen de souvenirs die pelgrims uit een bepaalde bedevaartplaats hebben meegenomen. (afb. 4) Ze

Afbeelding 4

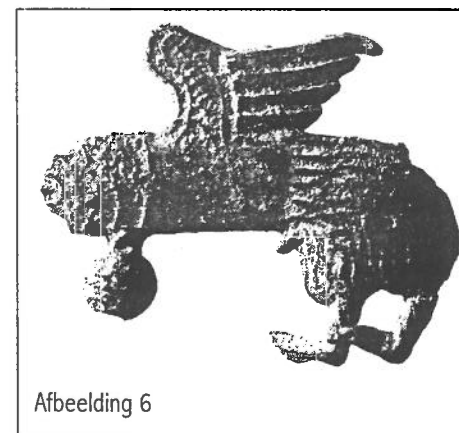
⁵ Brian Spencer, *Pilgrim souvenirs and secular badges* (London 1998).

⁶ H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldewij, *Heilig en Profaan. 1000 laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen*, (Cothen 1993).

komen voor in verschillende vormen en materialen: insignes, ampullen, van lood-tin, van git of van zilver. Naast de pelgrimstekens die aan een bepaalde bedevaartplaats zijn verbonden, bestaan er religieuze insignes die gewijd zijn aan veel vereerde heiligen, zoals Christoffel, Catharina (afb. 5) en Barbara. Deze insignes zijn niet aan een bepaalde bedevaartplaats te verbinden maar hadden dezelfde onheilwerende functie als de pelgrimstekens.

Tenslotte is er nog een grote groep niet-religieuze insignes met een groot bereik aan onderwerpen zoals; historisch of literaire figuren, heraldisch tekens, erotische voorstellingen (afb. 6), afbeeldingen van planten, dieren en gebruiksvoorwerpen. De functie van deze groep metalen insignes is nog erg onduidelijk maar er zijn overeenkomsten met de religieuze insignes: de erotische insignes hadden waarschijnlijk ook een kwaadwerende functie.⁷ Er is om twee redenen besloten om naast de religieuze ook de profane insignes in de database op te nemen. Op de eerste plaats leveren ook deze tekens een bijdrage aan het beeld van de middeleeuwse maatschappij. Op de tweede plaats is de grens tussen de profane en religieuze insignes vaak niet zo duidelijk als deze in eerste instantie lijkt.

Met indirecte bronnen worden verwijzingen in contemporaine bronnen bedoeld. Deze bronnen kunnen ons iets leren over insignes waarvan geen of incomplete originelen zijn overgeleverd. Deze indirecte bronnen zijn onmisbaar voor identificatie, datering en cultuurhistorische plaatsing.

Afbeelding 6

Er zijn vier soorten indirecte bronnen te onderscheiden. Als eerste zijn er de bewaard gebleven gietmallen. Op de tweede plaats vormen ook de al genoemde afgietsels op klokken een indirecte bron. Afgietsels komen soms ook voor op andere gegoten objecten zoals doopvonten en schalen. De derde indirecte bron zijn insignes die afgebeeld zijn op schilderijen, sculpturen en in handschriften. Als laatste zijn er vermeldingen in contemporaine teksten, zoals archieven, reisverslagen en literaire teksten.

⁷ A.M. Koldewij, A. Willemsen, A., *Heilig en Profaan. Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief* (Amsterdam 1995), 13-26.

Omdat originelen vaak lastig te dateren zijn, zijn de indirecte bronnen onmisbaar bij de datering van bepaalde insignes. Soms bleven bepaalde insignes eeuwenlang in gebruik, dit gebeurde vooral in kleinere bedevaartplaatsen. Dit deed men waarschijnlijk vanwege de herkenbaarheid. Daardoor wordt datering erg lastig. Als men een insigne in of op een indirecte bron vindt kan men met behulp van de datering van deze bron ook het insigne in zekere zin dateren.

Het onderzoek naar middeleeuwse insignes wordt bemoeilijkt door de verspreiding en de onbereikbaarheid van het materiaal. De insignes bevinden zich over heel Europa en in veel verschillende collecties, die vaak privé-eigendom zijn. Het overgrote deel van de insignes is nooit gepubliceerd. Vergelijken van insignes is dus vaak problematisch. Essentieel voor een meer diepgaande bestudering en een cultuurhistorische plaatsing is een ruim overzicht van de bewaard gebleven originelen in combinatie met de afbeeldingen en de archivalische bronnen over insignes. Door deze gegevens in een database te verwerken wordt het verspreide materiaal in één centraal registratiepunt bijeen gebracht en komt zo dus beschikbaar voor de onderzoeker. Door middel van de database kan de onderzoeker eenvoudiger vergelijken, bijvoorbeeld op stilistische ontwikkeling, of incomplete insignes samenvoegen om zo een compleet beeld te krijgen van een insigne.

De database voegt nog een extra dimensie toe aan het onderzoek toe. Door middel van de database kan de onderzoeker op meerdere manieren het materiaal benaderen. De onderzoeker kan zelf bepalen welke overzichten en statistieken hij uit de database wil hebben. Men kan ook op meerdere ingangen zoeken. Om er enkele te noemen: tijd, productieplaats, opschriften, vindplaatsen, collecties, literatuur, materiaal en techniek.

Naast de vele mogelijkheden die de database de onderzoeker oplevert is de database ook dringend gewenst vanwege de kwetsbaarheid van het materiaal. Als de insignes opgegraven zijn komen ze bloot te staan aan de invloeden van buitenaf wat corrosie en beschadigingen tot gevolg heeft. Details en opschriften gaan na verloop van tijd hierdoor verloren. Deze belangrijke informatie blijft alleen behouden als de insignes beschreven en gefotografeerd worden. Een grondige documentatie is ook gewenst omwille van informatie die niet door het insigne zelf gegeven wordt, zoals vindplaats en vondstjaar. Maar een klein deel van de insignes komt bij reguliere opgravingen te voorschijn, waarbij alles goed gedocumenteerd wordt. De meeste insignes echter worden door amateur-archeologen gevonden. De toegevoegde informatie blijft vaak bij de vinder of de eigenaar en raakt vaak na verloop van tijd verloren.

Het project loopt nu drie jaar. In het eerste half jaar hebben we de software ontwikkeld. Daarna is begonnen met het invoeren en scannen van de gepubliceerde insignes. Deze taak is bijna klaar en nu is het de beurt aan de ongepubliceerde insignes in grote collecties. Inmiddels zijn er zo'n 5000 insignes ingevoerd en ruim 4500 insignes gescand. Het moeilijkste gedeelte van dit onderzoek staat nog te wachten, namelijk het verwerken van de insignes die

zich in kleine collecties in privé-bezit bevinden.

Gegevens afbeeldingen

Afbeelding 1

Ampul met gevierendeeld wapenschild met fleur-de-lis in eerste en vierde kwart en diagonale banden in tweede en derde kwart, gevonden in Parijs. Lood-tin, 1400-1500, hoogte 4 cm., Museum of Decorative Arts, Praag.

Afbeelding 2

Pelgrimsteken met pelgrimstaf en schelp met daarop Jacobus de Meerdere als pelgrim, gevonden in Parijs. Lood-tin, 1400-1500, hoogte 5,7 cm., Museum of Decorative Arts, Praag.

Afbeelding 3

Pelgrimsteken met de heilige Dymphna uit Geel afgegoten op bronzen luidklok, Brabant, 1476, Museum van Gerwen Lemmens, Valkenswaard.

Afbeelding 4

Pelgrimsteken uit Tombelaine, Frankrijk met links Maria met Kind en rechts bisschop Aubert, beide in een ronde omlijsting, gevonden in Parijs. Lood-tin, 4,2 x 4,2 cm., Museum of Decorative Arts, Praag.

Afbeelding 5

Pelgrimsteken met Catharina van Alexandrië, in haar linkerhand houdt zij een boek, in haar rechterhand een palmtak, rechts achter een wiel, onder voeten een banderol met opschrift, gevonden in Parijs. Lood-tin, 1375-1425, hoogte 8 cm., Museum of Decorative Arts, Praag.

Afbeelding 6

Insigne met gevleugeld fallusdier met bel, gevonden in Parijs. Lood-tin, hoogte 2,4 cm., Museum of Decorative Arts, Praag.

Marloes Schoonheim en Liesbeth Timmermans

Een pionier in de middeleeuwse geschiedenis

Interview met István Bejczy

István P. Bejczy staat onder de Nijmeegse historici bekend als de meest publicerende historicus van de KUN. Sinds kort heeft hij de Afdeling Geschiedenis anderszins op de kaart gezet. Bejczy heeft namelijk een bijzondere subsidie verkregen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) voor een onderzoek naar moraliteit in de Middeleeuwen, dat onder zijn leiding staat. Een interview over de subsidies, het project en middeleeuwse morele deugden.

Het onderzoeksproject van Bejczy is door NWO zelfs twee keer met een subsidie gewaardeerd. Eind 2000 ontving hij een subsidie van anderhalf miljoen gulden in het kader van de NWO-Vernieuwingsimpuls – een subsidieprogramma voor jonge onderzoekers met innovatieve onderzoeksplannen. In februari 2001 werd hij uitverkoren voor de zogenaamde Pionierssubsidie. Deze subsidie wordt landelijk jaarlijks aan een of twee onderzoekers in de Geesteswetenschappen uitgereikt. Het is de tweede keer binnen vijf jaar dat Nijmegen een mediëvistische Pionierssubsidie binnenhaalt. Momenteel wordt aan de KUN tevens door Hans Tijssen aan een ander Pionierproject gewerkt over middeleeuwse wijsbegeerte. Bejczy zegt daarover: 'Ik denk dat dat uniek is en dat het ook iets zegt over de sterke punten van het onderzoek bij de geesteswetenschappen in Nijmegen: intellectueel en cultuurhistorische aspecten van de middeleeuwse christelijke beschaving. Ik denk dat dat uitstekend in de Nijmeegse traditie past.'

Het bedrag dat bij de Pionierssubsidie hoort, omvat tweeëneenhalf miljoen gulden. Hierdoor wordt het mogelijk om naast Bejczy vier postdocs en twee AiO's aan te stellen. Bejczy heeft reeds een AiO aangesteld: Jasmijn Bovendeert is sinds januari bezig aan het eerste deelonderzoek.

Het project van Bejczy, dat hij onder de titel 'Een genealogie van de moraal: het middeleeuwse vertoog over de kardinale deugden' voor de subsidie voordroeg, concentreert zich op de vraag hoe christenen in de middeleeuwen goede manieren vonden om midden in de wereld te staan en toch goed te handelen. Het uitgangspunt van het onderzoek zijn de kardinale deugden: rechtvaardigheid, moed, gematigdheid en verstand. Bejczy wil dit onderzoeken aan de hand van moralistische en didactische traktaten in het Latijn uit de periode 500-1500.

'Een pionier in de middeleeuwse geschiedenis' Marloes Schoonheim en Liesbeth Timmermans

Wat is het thema van het project?

"Het onderzoek gaat de over de ontwikkeling van het morele bewustzijn in de middeleeuwen. En dan vooral de deugden en niet de zonden, slecht geweten en schuldgevoel, maar de positieve kanten. De kardinale deugden, waar alle andere deugden onder vallen, worden als insteek genomen. De selectie van die deugden was niet moeilijk: ze gelden gezamenlijk als de kernbegrippen van het actieve morele leven op aarde. Je hebt daarnaast de drie theologale deugden: geloof, hoop en liefde. Die zijn door Paulus geformuleerd en bepalen het geestelijke leven, de relatie tussen mens en God. Die zijn meer gericht op het hiernamaals, het contemplatieve leven. Maar voor de moraliteit, het actieve leven, het handelen in deze wereld, daarvoor gelden de vier kardinale deugden. Daarom heten ze ook zo: letterlijk zijn het scharnierbegrippen, want 'cardo' betekent scharnier. En alle andere morele deugden worden onder die vier samengenomen.

De bronnen die we onderzoeken zijn moralistische en didactische traktaten. Het zijn dus niet echt filosofische teksten, maar een niveau lager. De teksten zijn wel in het Latijn, maar ze hebben een meer praktisch doel. Geen speculatie of filosofische reflectie, maar teksten die dienen voor gewetensvorming, die gebruikt worden door predikers of priesters om christenen te beleren. Vormende teksten voor pastorale doeleinden."

István P. Bejczy (1965) studeerde rechten en geschiedenis aan de KUN. Hij studeerde af in de middeleeuwse geschiedenis en werkte een jaar als junior-medewerker bij de Faculteit der Wijsbegeerte. In 1990 werd hij AiO bij de vakgroep geschiedenis en in 1994 promoveerde hij bij Prof. dr. A.G. Weiler *Pape Jansland en Utopia: de verbeelding van de beschaving van middeleeuwen en renaissance*. Mede naar aanleiding hiervan publiceerde Bejczy in 1995 de roman getiteld *Claustallië*. Na zijn promotie verbleef hij een jaar in Toronto, waarna hij terugkeerde naar de afdeling geschiedenis in Nijmegen en tweemaal een aanstelling als postdoc kreeg. Recent is Bejczy maar liefst twee bijzondere subsidies toegekend waardoor hij, als vaste medewerker, de komende jaren leiding zal geven aan een groep onderzoekers die zich de komende vijf jaren bezig zullen houden met een bijzonder aspect van de middeleeuwse geschiedenis.

De subsidie naar aanleiding van de Vernieuwingsimpuls werd uw project toegekend omdat het zich onderscheidt in 'dwarse ideeën'. Op welke gronden heeft uw project de titel van 'pionier' verdiend?

"Het eerste originele aspect is de doelstelling. Iedereen wist wel dat die kardinale deugden sleutelbegrippen zijn van het morele bewustzijn, of althans zo bestudeerd kunnen worden, maar niemand is ooit op het idee gekomen om daar studie naar te verrichten. Ik doe dat wel, en over de hele periode van de

Middeleeuwen. Het is de eerste poging om op zo'n grote schaal de geschiedenis van het westerse morele bewustzijn in kaart te brengen. In de tweede plaats wordt veel met onuitgegeven materiaal gewerkt; er worden veel teksten bij betrokken waar nauwelijks of niet naar is omgekeken.

Ook spelen twee zaken op methodologisch niveau mee. Het onderzoek richt zich op een niveau van cultuur dat niet strikt geleerd is of populair, maar een niveau dat die twee verbindt. Ik ga ervan uit dat een discours bestaat waarbinnen men gestalte geeft aan zijn moreel bewustzijn op alle niveaus van de bevolking, voor zover men tenminste tot reflecteren van zijn eigen verantwoordelijkheden en plichten in staat is. Ik ben wars van contextonderzoek, het idee dat via zo'n discoursanalyse het morele bewustzijn te vatten is, is misschien niet revolutionair maar draagt wel een persoonlijke stempel. Het is min of meer in het spoor van Foucault."

Hoeveel teksten worden ongeveer als bronmateriaal gebruikt? Zijn deze teksten uitgegeven of voor eerder onderzoek gebruikt?

"Voor wat betreft de aantallen teksten heb ik mezelf wel vragen gesteld toen ik het project voor beide subsidies indiende. Voor de perioden 1200-1350 en 1350-1500 moet je van ongeveer 75 teksten van substantiële omvang uitgaan. Voor wat betreft de vraag of de teksten zijn uitgegeven, moet ik een scheiding maken tussen voor en na 1200. Teksten van voor 1200 zijn voor het merendeel wel in uitgaven voorhanden en zelfs in digitale vorm. De eerste twee projecten kunnen dus grotendeels vanachter het bureau worden uitgevoerd! Na 1200 is het materiaal steeds omvangrijker en een groot deel ervan is niet uitgegeven. Daar moet veel handschriftenonderzoek voor plaatsvinden en een strengere selectie van het materiaal. Teksten die echt als hoofdthema die vier deugden hebben, zullen we altijd als eerste proberen te betrekken bij het onderzoek. En voor zowel het uitgegeven als het onuitgegeven materiaal geldt dat een groot deel van de teksten zelden eerder bestudeerd zijn. Wat Thomas van Aquino over de deugden zegt, daar verschijnt ieder jaar tenminste een artikel en misschien ook wel een boek over. Naar de mindere goden kijkt men nauwelijks om."

Hoe zijn de projecten over de onderzoekers verdeeld? En was de keuze voor de onderwerpen van de projecten op basis van chronologie niet lastig?

"Natuurlijk is het ingewikkeld. Een grens in de tijd heeft altijd iets willekeurig. Het geldt voor de projecten onderling ook. Natuurlijk zijn er invloeden die altijd doorlopen, maar je moet ergens een grens trekken. Het probleem ligt ook duidelijk bij de teksten, die de deugden vrijwel altijd gezamenlijk bespreken. Traktaten over één deugd in het bijzonder vind je heel erg weinig. Dat is ook de reden waarom ik de eerste vier projecten over de tijd heb verdeeld: ik had ook ieder een deugd kunnen geven. Dat was ook leuk geweest: 'Een geschiedenis van de moed' en 'Een geschiedenis van de rechtvaardigheid'. Maar dat had

geresulteerd in vier publicaties waarin steeds dezelfde teksten werden besproken met dezelfde verhalen rondom de teksten.

De eerste vier projecten sluiten chronologisch op elkaar aan. Bovendeert onderzoekt de periode van 500-1000. De volgende twee eeuwen heb ik aan mezelf toegekend, en dan komt er nog twee keer anderhalve eeuw en dan zijn we bij 1500. Een ander project betreft een uitgave van de voornaamste laat-middeleeuwse tekst over de deugden: Willem Peraldus, *Summa de virtutibus*. De bedoeling is in ieder geval om die uitgave voor te bereiden: er zijn ruim driehonderd handschriften overgeleverd en het is mogelijk dat het hele project al opgaat aan het classificeren daarvan. Maar dan is in ieder geval een basis gelegd voor een uitgave.

Vervolgens is er een project over de Nederlandse traditie - het andere promotieproject waarbij het draait om de vraag of Nederland afwijkt ten opzichte van het algemene Europese patroon. Dat is het enige project waar ook volkstalige, dus Nederlandse, teksten, bij betrokken worden. Het laatste project tenslotte is een filosofisch project, waarbij, in tegenstelling tot de andere zes projecten, wel gebruik wordt gemaakt van teksten op filosofisch niveau. Dat project handelt met name over de periode 1250-1350 met als doel de wisselwerkingen tussen een meer geleerd en een wat meer pragmatische discours te bestuderen. Waar worden de concepten gemaakt en hoe worden ze gebracht? Is de filosofie reflectie op wat plaatsvindt in de praktijk of is het eerder zo dat de praktijk een toepassing is op wat in de wetenschap wordt uitgedacht? Waar ligt het zwaartepunt en wat zijn de relaties?

Al deze zeven projecten leiden elk tot zelfstandige publicaties. De eerste vier projecten sluiten nauw op elkaar aan, hebben dezelfde thematiek en zijn alleen chronologisch onderscheiden; je zou kunnen denken om daar één werk in vier delen van te maken. Maar niettemin moet het eerste deel, waar Bovendeert nu aan werkt, natuurlijk als proefschrift verdedigd worden."

U wilt de ontwikkeling van het morele bewustzijn in kaart brengen door de ontwikkeling van vier kardinale deugden te volgen gedurende 1000 jaar. Maar blijven die vier deugden wel constant en representatief voor dat bewustzijn?

"Natuurlijk veranderen die deugden, en die veranderingen moeten ook signaleerd worden. Die eerste vier projecten zullen samen een dwarsdoorsnede van de moraliteit gedurende 1000 jaar laten zien, met die kardinale deugden als rode draad."

Gaat het daarbij ook om het in beeld brengen van de wisselwerking tussen de kardinale deugden als 'voorschriften' voor goed gedrag, en hoe het bij degenen die die voorschriften moesten volgen bekliefde?

"Het onderzoek beweegt zich alleen op het niveau van het discoursanalyse, dus ik ga niet kijken wat er in de praktijk mee gebeurd is. Ik denk dat de mensen in alle eeuwen zo ongeveer evenveel slechte dingen doen. Hoe ze zichzelf zien als

moreel subject, hoe ze ruimte creëren in hun leefwereld voor het goede handelen in deze wereld, dat is wat mij interesseert. Dat moet op het niveau van teksten eruit te krijgen zijn. Dan kan je ook nog een, enigszins kunstmatig, onderscheid maken tussen de teksten zoals ze van bovenaf worden gepreikt en wat ervan blijft hangen: ik denk dat niet dat het onderscheid zo scherp zal zijn. Ik denk dat wanneer mensen nadenken over hun eigen moraliteit, wanneer ze, in gedachten of woorden, gestalte proberen te geven aan zichzelf als

verantwoordelijk in de wereld handelend wezen, dat ze teruggrijpen op de categorieën, redeneringen en denkwijzen die in de teksten worden aangereikt. Alleen al om de zaak helder te krijgen voor zichzelf, maar in de discussie met anderen al helemaal. Maken ze daar iets anders van en schrijven ze dat op, dan merk je dat in onderzoek dat zich op teksten richt ook. Maar ik ga niet uit van de veronderstelling dat er teksten zijn aan de ene kant en een moreel bewustzijn aan de andere kant die elkaar slechts ten dele overlappen. Nee, ik denk dat het geschreven discours de categorieën aanreikt waarbinnen het morele bewustzijn gestalte krijgt en zich vormt. En daar zit ontwikkeling in."

Maar wanneer er gedurende die 1000 jaar door bijvoorbeeld sociaaleconomische veranderingen 'moreel verval' plaatsvindt onder de mensen waarvoor die moralistische voorschriften gelden, is dat dan ook terug te vinden in het discours, waardoor je toch iets merkt van die wisselwerking?

"Zo klinkt het toch of er schrijvers en predikers aan de ene kant zijn en passieve recipiënten aan de andere kant. Ik denk dat dat wel meevalt. Ook denk ik dat men voor zichzelf zal schrijven en aan de eigen ervaringen gestalte geeft op schrift en dat daar binnen het onderzoek dat zich op teksten richt, het nodige van te merken is. En als men iets verwerpt of stelling neemt tegen heersende opvattingen. Maar ik ga nogmaals niet uit van een moreel bewustzijn dat afzijdig van het morele discours bestaat en van waaruit reacties plaatsvinden, zonder dat het tot een verandering in het discours leidt. Ik zie dat niet als

onafhankelijke factoren. Daarom ga dus al niet uit van een wisselwerking; ik onderscheid die categorieën überhaupt niet. Misschien is dat wel een Foucauldiaanse afwijking van mij!"

De invulling van de kardinale deugden van rechtvaardigheid, moed, gematigdheid en verstand, veranderen dus gedurende die 1000 jaar. Heeft u al ideeën welke richting dat opgaat?

"Ik denk dat er een veelheid van opvattingen naast elkaar zal blijven bestaan, en dat er geen rechtlijnige ontwikkeling is. Ik heb wel een paar hypothesen ontwikkeld. Bijvoorbeeld: wordt het discours burgerlijker naar het einde van de Middeleeuwen toe? Het is duidelijk dat de adel een zeer voornaam publiek is voor moraliserende geschriften aan het begin van de Middeleeuwen en dat de burgers de voornaamste doelgroep zijn aan het eind. Krijgt het discours zelf daardoor een meer burgerlijk aanzien? Krijgen de deugden daardoor een meer burgerlijke kleuring? Het zijn namelijk aristocratische begrippen, die vier deugden. Ze zijn oorspronkelijk ook niet christelijk: ze komen uit de Oudheid en zijn door de Grieken uitgedacht als deugden die een onafhankelijke aristocraat moet ontwikkelen om aan zijn stand recht te doen. Deze krijgen in de Middeleeuwen een christelijke invulling en worden aanvankelijk vooral voor edelen gebruikt. Pas later richt men zich op een burgerlijk publiek. Ik vraag me daarbij af of het dan meer om fatsoen gaat in plaats van eer.

Een andere vraag is, of die deugden onder invloed van het humanisme veranderen. Het gaat om begrippen die uit de Oudheid komen en waar humanisten dus niet ongevoelig voor zijn. Ik kan me voorstellen dat men dan de middeleeuwse opvatting over de deugden als een soort verval ziet en terug wil naar de antieke betekenis van de deugden. Of dat men er een inhoud aan geeft op basis van geschriften die geacht worden te gelden voor alle tijden. Dus humanisme en verburgerlijking zijn de twee dingen die mogelijk op ontwikkelingen in die tijd een bepaald licht werpen. Ik kan me voorstellen dat er in allebei de gevallen uit het onderzoek komt dat het met het belang van die ontwikkelingen best meevalt. Ik hoop dat eigenlijk: ik houd niet van een rechtlijnige ontwikkeling. Ook dat is vast een Foucauldiaanse afwijking!"

In het onderzoeksvoorstel wordt gesuggereerd dat in de middeleeuwen, dankzij die vier deugden, het morele bewustzijn van het Westen tot ontwikkeling is gekomen. Ben u van mening dat die vier kardinale deugden nog steeds van invloed zijn op de Westerse moraliteit?

"Ik ga ervan uit dat ze in rudimentaire vorm nog steeds van invloed zijn. Draai het eens om: als ik iemand zou zeggen dat hij onrechtvaardig, laf, onbeheerst en onverstandig is, dan zou zo iemand zich dat aantrekken. Er is niet meer sprake van een moreel discours waarin die vier deugden sleutelbegrippen zijn. En er zijn maar weinig mensen die de kardinale deugden op kunnen sommen. In het morele discours, voor zover daar überhaupt nog sprake van is, hebben ze dus

geen centrale plek. Impliciet zijn ze echter nog wel aanwezig."

De mogelijkheid krijgen om een zelf een groot project uit te voeren, is de droom van iedere onderzoeker. Is met de Pionierssubsidie die droom voor u waarheid geworden?
"Wat ik vooral heel leuk vind, is dat ik in teamverband ga werken en dat ik dat team ga sturen. Dat ik niet alleen voor mijn eigen bedenksels verantwoordelijk ben, maar voor een groepsproces. Ik denk dat ik daar veel genoeg uit ga halen. En ik hoop dat degenen die voor mij gaan werken, dat ook zullen doen."

István P. Bejczy, *Claustalië: over de beste staatsvorm en het nieuwe eiland: een waarlijk schitterend boekje, niet minder heilzaam dan vermakelijk* (Rotterdam: Donker, 1995).

István P. Bejczy, *Pape Jansland en Utopia: de verbeelding van de beschaving van middeleeuwen en renaissance* (Nijmegen, 1994).

Foto Bejczy: Marloes Schoonheim

(advertentie)

restaurant **HET SAVARIJN**

Lunch: maandag t/m vrijdag vanaf 12.00 uur
Diner: maandag t/m zaterdag vanaf 17.00 uur

zondag rustdag

Van der Brugghenstraat 14, 6511 SL Nijmegen
reserveren onder nummer 024 - 323 26 15

Jeroen Savelkoul

De uitbeelding van een nieuw wereldbeeld (1130-1150) Scholastiek en gotiek in Frankrijk

'Met de val van Rome verloren we tegelijkertijd de beste handwerklieden, beeldhouwers, schilders en architecten. Hun werken en lichamen werden begraven onder de vernietigingen en rampen die deze illustere stad overkwamen. (...) Wat nog meer oneindig bedreigend en schadelijk was voor deze kunstenaars, meer nog dan hier boven genoemd, was de geestdriftige geloofsijver van de nieuwe christelijke religie, die, na een lange en bloedige strijd uiteindelijk de heidense religies wist te overwinnen en te vernietigen door wonderen te verrichten en door de oprechtheid van haar acties. (...) Hoewel de christelijke religie deze dingen niet deed uit haat voor de talenten, maar alleen om de goden van de heidenen te veroordelen en te verdelgen, was het resultaat van de vurige geloofsijver desondanks de complete vernietiging van deze eerbiedwaardige beroepen, die al hun technieken verloren. (...) Nu we gezien hebben hoe kunst de hoogste graad van perfectie heeft bereikt na een nederig begin, en hoe het is vervallen tot een complete ruïne van zulk een edele hoogte, zullen we in staat zijn gemakkelijker te zien wanneer de kunst wordt herboren en een nieuwe staat van perfectie bereikt, zoals dat in onze tijd is gebeurd.'

Aldus Giorgio Vasari (1511-1574), de vader der kunsthistorici, in de inleiding van zijn beroemdste werk *De levens van de kunstenaars* uit 1550. Het moge duidelijk zijn dat Vasari de Middeleeuwen zag als een donkere periode in de geschiedenis. Het einde van het Romeinse Rijk en de agressie die het christendom toepaste om zich te vestigen, brachten Europa jammerlijk in verval. De antieke kunsten werden begraven onder het puin van Rome en vervangen door 'monsterlijke en barbaarse'² werken. Het beeld dat Vasari hiermee schiep werd door de meeste tijdgenoten overgenomen en uitgedragen waardoor de Middeleeuwen honderden jaren lang beschouwd werden als donker, barbaars en achterlijk. Schilders als Giotto (1266/7-1337), Michelangelo (1475-1564) en Rafaël (1483-1520) deden volgens velen de kunsten van het antieke Rome herleven en derhalve sprak men van de wedergeboorte van de Oudheid, ofwel de Renaissance. De nieuwe kunstenaars en hun tijdgenoten beschouwden de gotische kathedraal als het symbool van de donkere Middeleeuwen. Het zou een inconsistente, barbaarse en overdadige bouwstijl zijn waarin tal van heidense elementen, zoals Keltische symbolen en

¹ G. Vasari, *The lives of artists*, Julia Conaway Bondanella en Peter Bondanella vert. (Oxford 1998) 4-6 (eigen vertaling).

² Ibidem.

de Arabische spitsbogen waren opgenomen,

Deze visie zorgde voor de misvatting dat de Middeleeuwen een lange periode zou zijn geweest waarin nauwelijks iets veranderde en geen vooruitgang werd geboekt. Daar vloeide uit voort dat men geen enkele waardering voor de Middeleeuwse kunsten had, die wel degelijk een ontwikkeling doormaakten en bovendien goed doordacht waren. Gelukkig is deze misvatting, ondanks verwoede pogingen van vijftiende- en zestiende-eeuwse humanisten, al lang weggepoetst door de twintigste eeuwse mediëvisten.

De Renaissance beschouwde de gotische kerk dus als symbool van de barbaarse Middeleeuwen. In het nu volgende kijken we naar de opkomst van de gotische kathedraal, de doorn in het oog van Vasari, en hoe de veranderingen in de twaalfde-eeuwse maatschappij haar introductie mogelijk maakte.

Steden, universiteiten en scholen: de ontwikkeling van de scholastiek

De twaalfde eeuw bracht het westen van Europa een 'renaissance van de steden'.³ In deze periode bloeide de stedelijke centra op als nooit tevoren in de Middeleeuwen. De grote landheren trokken naar de stad en met hen vloeide er veel rijkdom weg van het platteland. De gotische kerk stond symbool voor de herleving van de steden. Het was meer dan een plaats om te bidden: de kerk was de trots van iedere burger. Een kerk, en met name een kathedraal, was een plaats van samenkomst: er werden vergaderingen gehouden, toneelspelen georganiseerd en er vonden markten plaats op de grote kerkpleinen.

Met de uitbreiding van de steden, mogelijk gemaakt door een sterke bevolkingsgroei, zien we ook de opkomst van scholen en universiteiten. Voorheen bestonden er enkel scholen die waren verbonden aan kloosters. De kennis die men daar opdeed, bleef verborgen voor de buitenwereld. In de twaalfde eeuw kwam men tot de conclusie dat kennis niet opgepot moest worden, maar juist moest worden verspreid.⁴ Het centrum van studie en opleiding verschoof in de twaalfde eeuw naar de universiteiten en kathedraalscholen, met als belangrijkste plaatsen Parijs en Chartres. De uitbreiding van het onderwijs en de daarmee samenhangende verspreiding van kennis werd gestimuleerd door de overheden. Door het complexer worden van de samenleving moest het bestuur geprofessionaliseerd worden. Hiervoor was opleiding noodzakelijk en bestuurders zagen in dat het daarom verstandig was het onderwijs te bevorderen.⁵

³ G. Duby, *De kathedraalbouwers. Portret van de Middeleeuwse maatschappij, 980-1420* (Amsterdam 1984) 105.

⁴ J. Le Goff, *De intellectuelen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1989) 103-104.

⁵ R. Southern, *Scholastic humanism and the unification of Europe. Volume I: Foundations* (Oxford 1995) 141-144.

De scholastieke methode

Op alle universiteiten maakte men in de twaalfde eeuw gebruik van de scholastiek. Dit moet beschouwd worden als een wetenschappelijke methode en niet als een filosofische of theologische doctrine of stroming. Ze was enkel een manier om tot een oplossing te komen in een discussie, van welke aard dan ook. De drie belangrijkste elementen van de scholastieke methode waren het tekstuele commentaar, de *quaestio* (vraagstelling) en de harmonisatie van de autoriteiten. Het kwam vaak voor dat autoritaire geschriften (de bijbel en de werken van de kerkvaders en de klassieke filosofen) elkaar tegenspraken. Men moest dan tot een oplossing komen aangezien het niet zo kon zijn dat een van de autoriteiten iets had beweerd dat onwaar was. Hart van de scholastieke methode is de *quaestio*. Deze wordt door Boethius (ca. 480-524) omschreven als 'een denkinhoud die de vorm heeft van een tweeledige vraagstelling waarvan het ene lid bevestigend en het andere ontkennend is, oftewel een vraag in de vorm: "Is a gelijk aan b, of niet?"'.⁶ Petrus Abaelardus (1079-1142) was een van de eersten die *quaestio* gebruikte als een wetenschappelijke methode om problemen op het gebied van de theologie op te lossen. De bekendste vertegenwoordiger van de scholastiek is Thomas van Aquino (1224/25-1274). Het was de vaste overtuiging van deze leerling van Albertus Magnus (ca. 1200-1280), dat er tussen het weten en het geloof geen tegenspraak kan zijn. Met de filosofie zouden we het geloof, behoudens de grote mysteries die we alleen weten door de openbaring en niet kunnen verklaren (de drie-eenheid, de menswording en de opstanding van het lichaam), kunnen uitleggen en beargumenteren.⁷ Zo kon men het christendom stabiliseren, toegankelijk maken en verdedigen.⁸ Hiervoor was de scholastieke methode het ideale werktuig.

In de loop van de twaalfde eeuw nam het aantal geschriften waarover men discussieerde aanzienlijk toe. Dit is voornamelijk het gevolg van de islamitische invloed in Spanje. Bijna het complete werk van Aristoteles was in de Arabische wereld bekend en werd door het Westen na de Reconquista (1064) ontdekt en vertaald in het Latijn en, vanaf de dertiende eeuw, ook in het Grieks. Aristoteles groeide uit tot een van de belangrijkste autoriteiten, een niet te overtreffen filosoof die alle kennis heeft samengevat.

Een methode zonder inhoud is natuurlijk nutteloos. Het doel van alle wetenschap was het begrijpelijk maken van de waarheid en dit met argumenten te funderen. Het ging niet om het vinden van de waarheid, want deze was ons al geopenbaard. Echter, de bijbel is niet altijd overal duidelijk en bovendien is er sinds de zondeval veel kennis verloren gegaan. Deze hoopte de

⁶ A. Vanderjagt, 'Categorieën van het denken', in: M. Mostert, *De middeleeuwse ideënwelt* (Heerlen 1994) 78.

⁷ J. Weinberg, *A short history of Medieval Philosophy* (New Jersey 1967) 182.

⁸ Southern, *Scholastic humanism and the unification of Europe*, 1-13.

wetenschappers met behulp van de scholastieke methode opnieuw te ontdekken en te kunnen verklaren. Men was hier zeer optimistisch over. De mens zou als enige creatie van God bestaan uit alle elementen van het universum en daarom is hij in staat alles te kunnen begrijpen.⁹ Aan de universiteiten en op de scholen (waarvan Chartres en Parijs de belangrijkste waren) gebruikte men de scholastieke methode om de waarheid te verklaren. De vakken die de basis vormden van de Middeleeuwse wetenschap, de *artes liberales*, werden onderscheiden in een *trivium* en een *quadrivium*. Het *trivium* bestond uit de vakken grammatica, dialectica en retorica, het *quadrivium* uit de vakken aritmetica, geometria, astronomia en musica. Het accent bij alle vakken lag op de interpretatie en herinterpretatie van de autoritaire teksten en op hun taalkundige en logische analyse volgens de scholastieke methode.

Laten we nu gaan kijken naar de rol die de nieuwe wetenschappelijke methode speelde bij het ontstaan van de gotische bouwkunst.

Oorsprong van de gotiek

Scholastiek, mystiek en gotiek

De gotische architectuur is ontstaan uit het nieuwe wereldbeeld van de twaalfde eeuw waarin stedelijke cultuur en onderwijs een belangrijke rol speelden. Hoewel we voorzichtig moeten zijn en deze relatie niet mogen overdrijven, heeft een aantal (kunst-) historici, waaronder Erwin Panofsky¹⁰, de verbanden tussen de kunsten en het denken in de twaalfde eeuw overtuigend bewezen. Waar bestaat die relatie uit? Als we de *Summa Theologica* van Thomas van Aquino lezen, het 'schoolvoorbeeld' van een scholastiek werk, vinden we drie elementen die ook terug te vinden zijn in de gotiek.

Dat is ten eerste *idealisme*. De gotische beeldhouwkunst werd gekenmerkt door een hoge mate van realiteit. Volgens Thomas moeten we alle schepselen van God bestuderen zoals ze zijn. Alles heeft zijn eigen waarde en we mogen niet uitgaan van de mens als maatstaf voor alles. Thomas vond ook dat alles in de natuur bestaat uit lijnen, hoeken en figuren. Dit vinden we duidelijk terug in de indrukwekkende façades van de gotische kerken. Ten tweede vinden we in het werk van Thomas de wijze van *encyclopedische* rangschikking van informatie. Dit komt overeen met de volledigheid en de complexiteit van de iconografische programma's van de kerkportalen. Planten, dieren en andere figuren zijn 'van A tot Z' verwerkt in de sculpturen waarmee de gotische kerken aan de buitenkant werden versierd: Aristoteles en de sybillen, profeten, apostelen, kerkvaders, de zeven vrije kunsten, Deugden en Ondeugden, de tekens van de dierenriem, de jaarcyclus van de arbeid en de heiligen.¹¹ Ten

⁹ Ibidem, 30-34.

¹⁰ E. Panofsky, *Gothic architecture and scholasticism. An inquiry into the analogy of the arts, philosophy and religion in the Middle Ages* (New York 1985).

¹¹ W. Koch, *De Europese bouwstijlen* (Amsterdam 1988) 148.

slotte moeten we kijken naar de wijze waarop Thomas zijn redeneringen opbouwt. Dit wordt beschouwd als de belangrijkste overeenkomst tussen scholastiek en gotische bouwkunst. Thomas probeerde in *Summa Theologica* de tegenstellingen tussen filosofie en religie op te lossen op de hierboven beschreven scholastieke wijze: eerste stelde hij een vraag, daarop volgende een beschrijving van de tegenstelling en vervolgens werd de vraag beantwoord door een serie van bezwaren, mogelijke antwoorden en uiteindelijk een conclusie. Deze constructie kunnen we herkennen in de ontwikkeling van de gotische bouwkunst in de genoemde periode: een kerk als probleem waarbij ieder deel noodzakelijk is voor het volgende deel en het proces van ontwikkeling als dialectische argumenten tussen de architecten.

Deze overeenkomsten zijn voornamelijk van toepassing op het exterieur van de kerken. Het interieur toonde een verband met een geheel andere denkwijze: de mystiek. Het woord 'denkwijze' is hier wellicht verkeerd gekozen, want het betreft een stroming die betrekking heeft op het voelen van de aanwezigheid van God en niet zozeer op het denken en het beargumenteren. Wanneer we een sobere, kleurrijke, verlichte gotische kerk binnentreden, is dat juist wat wij er ervaren: het gevoel van de aanwezigheid van God. Alle argumenten en redeneringen zijn dan overbodig geworden. De steeds hogere muren en de opgaande lijnen van de gelede elementen wijzen op een vormgeving die van de nieuwe vroomheid van het volk en de extatische Godsbeleving van de mystiek wil getuigen.¹²

Deze twee belangrijke twaalfde- en dertiende-eeuwse stromingen geven betekenis aan de gotiek: de *logica* van de scholastiek en het *gevoel* van de mystiek. De gotische kathedraal werd zo een afspiegeling, de uitbeelding, van een nieuw wereldbeeld.

De belangrijkste kenmerken van de gotiek

Terwijl in Bourgondië de romaanse stijl haar hoogtepunt bereikte met de bouw van de derde abdijkerk van Cluny (1088-1121) en de daar van afgeleide kerken, vonden de eerste veranderingen richting gotiek plaats in Normandië. Er werd in de elfde en twaalfde eeuw in dit gebied veel geëxperimenteerd en de Normandische school heeft dan ook grote invloed gehad op de ontwikkeling van de gotiek. De St. Etienne in Caen, gesticht door Willem de Veroveraar (1027-1087), is daar een goed voorbeeld van. Het kruisribgewelf van deze abdijkerk behoort tot de vroegste in zijn soort. Tevens typisch Normandisch zijn de torens aan de façade, aan weerszijden van het schip (*afbeelding 1*). Willem wilde hiermee zijn macht bevestigen en de indrukwekkende westwerken van de Karolingen en de Ottonen overtreffen.¹³ Deze grote torens werden overgenomen door de gotische meesters, die snel hierna aan het werk

¹² Koch, *De Europese bouwstijlen*, 148.

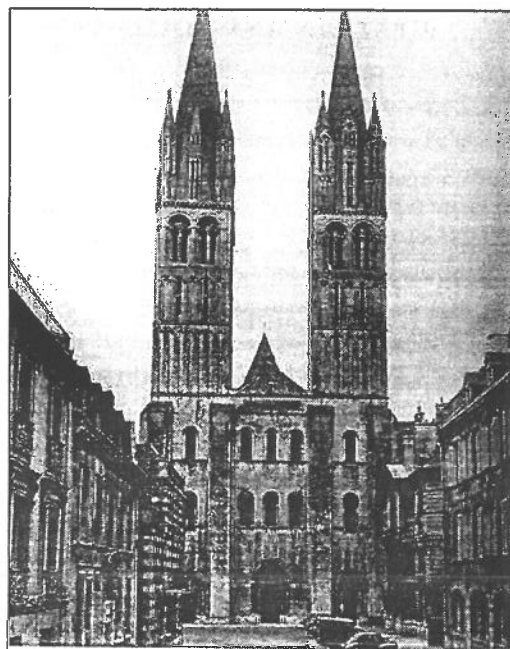
¹³ J. Snyder, *Medieval art: painting, sculpture, architecture. 4th-14th century* (New York 1989) 291.

zouden gaan.

De eerste echte gotische kerken werden gebouwd in het gebied rondom Parijs, het Ile-de-France. Daar lag immers de machtsbasis van de Capetingen, de Franse koningen, die hun invloed op de omliggende gebieden trachtten te versterken door het voeren van een huwelijkspolitiek en met behulp van hun diplomatieke kunsten. Zij zagen de kerk als een tastbare bevestiging van de koninklijke macht, die via Karel de Grote tot de Romeinse keizers terugging. De koningen werden in de kathedraal van Reims gekroond en in St. Denis werden ze begraven. Later, in de dertiende eeuw, werd dit ook aanschouwelijk gemaakt door koningsgalerijen aan de

voorgevels van gotische kathedralen. Met de opkomst van de burgerij in de veertiende en vijftiende eeuw veranderde de functie van de kathedraal. Het werd meer dan een uiting van vroomheid en een symbool van macht voor de koningen: de kathedraal werd het kenteken van de stad, de plaats van samenkomst van de parochianen en ook de plaats waar het burgerlijke zelfbewustzijn van de gilden in de rijke decoraties van de privé-keapellen gedemonstreerd kon worden.

Maar laten we terugkeren naar het begin van de gotische traditie, naar het Ile-de-France. In St. Denis, Chartres en Sens werden in korte tijd, tussen 1130 en 1150, de belangrijkste elementen van de gotiek ontwikkeld en toegepast. Een kleine groep van bouwheren, architecten, metselaars en beeldhouwers kwam tot de conclusie dat drie elementen de meest geschikte middelen waren om de nieuwe gedachten vorm te geven: spitsboog, gewelf en steunbeer. Geen van de elementen was echter nieuw, ze waren al veelvuldig toegepast in de romaanse architectuur. De belangrijkste innovatie die de gotiek bracht was dan ook niet een architectonische vernieuwing, maar de omgang met ruimte en licht. In de romaanse kunst waren bouwwerken enkel een middel. Er moest nu eenmaal een ruimte zijn waarin de gelovigen zouden kunnen samenkomen om te bidden. De dikke muren werden snel beschilderd met bijbelse thema's. Bovendien waren de verhoudingen tussen de verschillende ruimten van minder

Afbeelding 1

belang, net als de hoeveelheid licht die naar binnen scheen. Met de gotiek veranderde dit. De relatie tussen functie, constructie en verschijning werd alles bepalend.¹⁴ In de gotische kerk zijn versieringen compleet ondergeschikt aan de constructie en het esthetische systeem wordt bepaald door de architectuur. De gotische muren zijn veel dunner dan haar romaanse voorgangers en bevatten vele grote ramen. We zouden kunnen spreken van transparante muren. Geen ruimte mocht donker blijven in de gotische kerk.¹⁵ De verschillende ruimten in de kerk moesten daarom ook meer een eenheid vormen en elementen die de eenheid konden bedreigen, werden weggelaten.¹⁶ Er mochten zogezegd geen obstakels in de gotische kerk voorkomen, die het licht in het schip of een zijkapel konden blokkeren.

Erg belangrijk bij de bouw van een gotische kerk was de bouwloods. Daarin werden onderdelen die in de kerk verwerkt moesten worden door specialisten vervaardigd. Dit kwam de kwaliteit en de snelheid waarmee er gewerkt kon worden ten goede. Het traditionele schema van de Franse basilica werd in de gotiek in het algemeen gehandhaafd, zij het met een aantal aanpassingen. Het transept van een gotische kerk is in verhouding tot de overige ruimten kleiner dan in de romaanse bouwkunst. Het koor werd daarentegen in de gotiek uitgebreid, vaak bestond het uit meerdere beuken en straalkapellen.

St. Denis

De nieuwe ideeën met betrekking tot de bouwkunst kwamen voor het eerst heel duidelijk naar voren in St. Denis. Onder de benedictijner abt Suger (1081-1152), vriend en raadgever van de koningen Lodewijk VI (1108-1137) en Lodewijk VII (1137-1180), werden het westwerk en het koor van de bestaande abdijkerk in deze stad vervangen door nieuw gotisch vorm gegeven constructies. Suger wilde alle esthetische vernieuwingen die hij op een reis door Zuid-Frankrijk had ontdekt, samenbrengen in zijn nieuwe kerk.

St. Denis was belangrijk voor het Franse christendom: het was de plaats waar de relieken van de stichter van het christendom in Frankrijk, Dionysius, werden vereerd. Bovendien werden daar sinds de Karolingische tijd de Franse koningen begraven. Voor zulk een belangrijke plaats achtte Suger de oude abdijkerk te klein en hij besloot deze daarom te laten verbouwen. De nieuwe abdij werd ontworpen (door voor ons onbekende architecten) als een theologisch werk, gebaseerd op de geschriften van de beschermheilige van St. Denis, Dionysius, die Suger verwarde met Dionysius de Areopagiet, een leerling van Paulus. De werken van Dionysius kregen door Sugers vergissing een bijna apostolische autoriteit.¹⁷ De kern van het werk van Dionysius¹⁸ werd gevormd

¹⁴ O. von Simson, *The gothic cathedral. Origins of gothic architecture and Medieval concept of order* (New York 1962) 3-20.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Panofsky, *Gothic architecture and scholasticism*, 35-60.

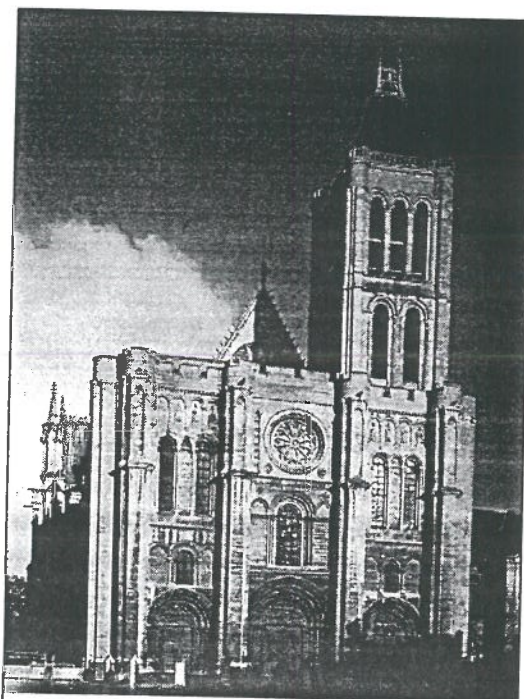
¹⁷ Duby, *De kathedraalbouwers*, 112-113 en W. Anderson, *The rise of gothic* (London 1985) 25-39.

door de gedachte: God is Licht. Het universum is voortgekomen uit een lichtende bron en ieder schepsel, afhankelijk van zijn plaats in de goddelijke hiërarchie (gerangschikt van hoog naar laag)¹⁹, maakt in meer of mindere mate deel uit van het licht.²⁰ Dit verklaart het grote belang dat Suger in het hechte aan een lichte kerk.

Laten we de abdijkerk nu eens nader gaan bekijken, te beginnen aan de westzijde, daar waar de zon ondergaat. Suger begon hier met zijn verbouwing in 1135:

In ons hoofdstuk en in onze kerk verzocht ik de Goddelijke genade dat, Hij die de Ene is, het begin en het einde, de Alfa en de Omega, een goed einde en een goed begin zou verbinden met een veilig midden. (...) Aldus begonnen wij met het werk aan de voormalige ingang met de deuren. We verwijderden een zekere toevoeging die is gedaan bij een zeer eervolle gelegenheid door Karel de Grote (...) en we legden ons hierop toe. Zoals duidelijk moge zijn, hielden wij ons onophoudelijk bezig met de vergroting van de kerk en met de verhoging van de entree en de deuren, en met de oprichting van de hoge en nobele torens.²¹

De nieuwe kerk kreeg, net als de oude, een indrukwekkend westwerk een grote toren (afbeelding 2). In verticaal opzicht heeft de façade een drie-delige geleding die overeenkomt met het schip en de zijbeuken. De entree van de abdij geleek zo op een burcht of een triomfboog waarmee de macht van

Afbeelding 2

Suger maakt hier, samen met iedereen in zijn tijd, twee fouten. De eerste is hierboven beschreven. Daarenboven was de auteur van de geschriften die hij als uitgangspunt nam niet Dionysius de Areopagiet, een leerling van Paulus, maar een anonieme auteur van wie pas in de negentiende eeuw werd vastgesteld dat hij Dionysius niet kon zijn, omdat hij meer dan vierhonderd jaar later leefde. In de literatuur wordt hij daarom dan ook Pseudo-Dionysius genoemd.

¹⁸ Dus Pseudo-Dionysius, de auteur waarop Suger zich baseerde.

¹⁹ Vanderjagt, " , 87-88.

²⁰ Duby, *De kathedraalbouwers*, 112.

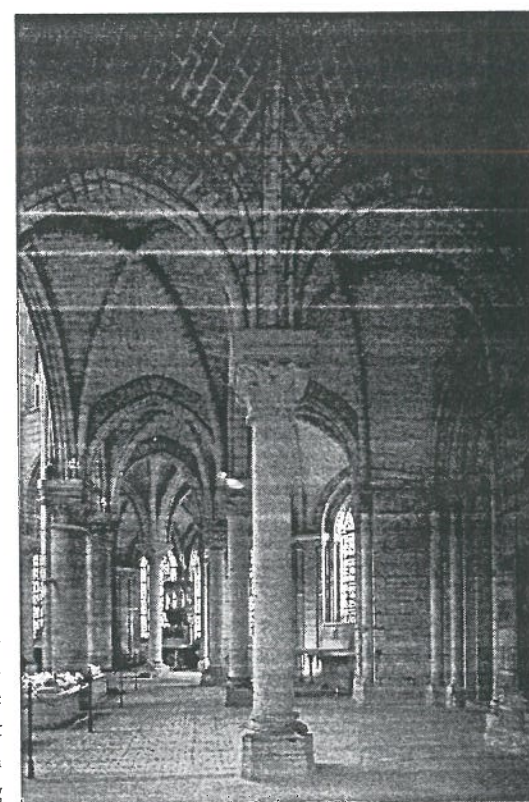
²¹ E. Panofsky (ed.), *Abbot Suger. On the abbey church of St. Denis and its art treasures* (New Jersey 1979) 42-45. (vertalingen van de Engelse versie door JS).

de koningen gesymboliseerd werd. De bouwheren hebben zich duidelijk laten inspireren door de Normandische experimenten: de façade van St. Denis toont grote overeenkomsten met die van de *Saint Etienne* in Caen. Nieuwe (gotische) elementen kunnen we echter ook onderscheiden. Het westwerk is grotendeels versierd met kleine arcades en diepe portalen. Dit in tegenstelling tot de sobere romaanse façades die bestonden uit niet-versierde, grote steenmassa's. Ten tweede zien we in St. Denis een groot, rond glas-in-lood venster dat, hoewel het de eenheid doorbrak, werd toegevoegd vanwege het grote belang dat Suger aan licht in de kerk hechtte. Het verlichtte de drie kapellen die waren gewijd aan de hemelse hiërarchie, Maria, de heilige Michael en de engelen. Hoewel zij in St. Denis nog een ondergeschikte rol speelde, zou Maria in de latere gotische kathedralen een prominente plaats in de iconografische programma's gaan innemen.²² Ten derde werden de drie grote portalen van de façade versierd met vele sculpturen zoals dat voorheen alleen in de Bourgogne en de Languedoc gebeurde. Helaas is er weinig overgebleven van de oorspronkelijke beeldhouwkunst.

De façade van St. Denis kunnen we beschouwen als een overgangswerk. De nieuwe stijl kwam pas volledig tot haar recht in de tweede bouwphase (1140-1144), waarin het nieuwe koor werd herbouwd (afbeelding 3).

Hoe groot de invloed van de Goddelijke Hand is die zich bezighoudt met zulke zaken en die dit glorieuze werk heeft beschermd, is duidelijk bewezen door het feit dat Hij toestond dat het prachtige gebouw in drie jaar en drie maanden (gereed gemaakt) kon worden, van de crypte beneden tot de top van het gewelf, afgewerkt met vele diverse arcaden en zuilen, en zelfs de voltooiing van het dak.²³

In het koor bevonden zich de

Afbeelding 3

²² Zie hiervoor: Duby, *De kathedraalbouwers*, 139-140.

²³ Panofsky (ed.), *Abbot Suger*, 48-50.

heiligdommen van de Merovingische koning Dagobert en van Dionysius. Suger liet op deze plaats een rijkelijk versierd schrijn neerzetten. Er kwam geen aparte crypte, de kisten van Dagobert en Dionysius (met diens gebeente) bleven in de kerk staan. Dit is een ontwikkeling die zich later doorzette in de gotiek; er werden nauwelijks meer crypten gebouwd omdat er een behoefte bestond alles zichtbaar te maken. Dit zien we ook in de liturgie. Het breken van het brood en het drinken van de wijn werd benadrukt; de hostie werd opgeheven en er werd met belletjes gerinkeld. Wel ging de priester met zijn rug naar de gelovigen staan. Het ophouden van de hostie zou je daarom als een soort compensatie kunnen beschouwen. Architectonisch is het koor als volgt opgebouwd: twee rijen van twaalf zuilen (= de twaalf apostelen en twaalf profeten) die steunen op vierkante blokken steen, vormen een tweebeukig ambulatorium dat eindigt in negen kapellen (die de negen engelenklassen zouden kunnen symboliseren²⁴) die de absis omringen. De kapellen vormen niet langer, zoals in de romaanse pelgrimskerken, aparte architectonische eenheden, maar maken deel uit van het ambulatorium. Ze zijn gebouwd langs lijnen die als een spinnenweb uit een centraalpunt uit de absis lopen. Doordat er op verschillende manieren gebruik is gemaakt van kruisribgewelven en arcades in de vorm van spitsbogen, kon gemakkelijk de gewenste hoogte worden bereikt, iets dat onmogelijk was met de ronde romaanse bogen. De ondersteunende rol van de muren kwam hierdoor te vervallen, waardoor het mogelijk werd grote vensters in de kerk aan te brengen. Met behulp van kruisribgewelven in de vorm van spitsbogen was het niet langer nodig dat er stevige muren stonden om de overwelling te ondersteunen. Het is echter nog steeds een punt van discussie of de ribben na het plaatsen van het gewelf nog een steeds constructieve rol vervullen of slechts een decoratieve. Suger besteedde ook veel aandacht aan de vensters. De thema's die hij hiervoor gebruikte, met name de boom van Jesse, de stamboom van Christus, werden in latere gotische kerken ook veelvuldig gebruikt.

Besluit

De herbouw van het schip van de abdijkerk ving aan in 1231, in een periode dat de gotiek al tot volle bloei was gekomen. Suger had hier dus geen invloed meer op, hoewel hij wel al had aangegeven dat er een nieuw schip moest komen in de nieuwe, gotische stijl:

We zouden het lichaam van de kerk, dat het schip genoemd wordt, vernieuwen, en het in overeenstemming brengen met de twee gedeelten die (al) vernieuwd zijn. (...) Want de meest vrijgevig Heer heeft ons, naast andere grote dingen, voorzien van de makers van prachtige ramen, een overvloedige voorraad van saffier glas en

²⁴ Vooral de geschriften van Pseudo-Dionysius zijn van invloed geweest op de Middeleeuwse theorieën over engelen, vandaar dat Suger hier aandacht aan besteedde. Lees hiervoor: Anderson, *The rise of gothic*, 125-144 en P. van der Eerden, 'Engelen en demonen', in: M. Stoffers, *De Middeleeuwse ideeenwereld. 1000-1300* (Heerlen en Hilversum 1994) 121-132.

fondsen van ongeveer zevenhonderd pond of meer, zodat er geen tekort zal zijn om het werk af te kunnen maken. Want Hij is het *begin en het einde*.²⁵ De trend die in St. Denis was gezet, werd overal in het Ile-de-France gevolgd. In Sens, Laon, Parijs, Chartres, Reims en Amiens staan de bekendste vroeg- en hooggotische kathedraal. In korte tijd werd in deze steden de gotiek verder ontwikkeld: de muren werden steeds hoger, de ramen talrijker, de vormen gecompliceerder en de sculptuurprogramma's uitgebreider. Ook buiten Frankrijk, in Engeland, Duitsland en later in de rest van Europa, nam men de nieuwe bouwstijl over, zij het met eigen regionale kenmerken.

De gotische bouwstijl is niet uit het 'niets' komen vallen en er bestond ook geen complete handleiding voor het bouwen van een gotische kathedraal. De nieuwe bouwkunst is ontstaan door de nieuwe ideeën die opkwamen op de scholen en de universiteiten toe te passen op de architectuur. Hier is men mee blijven experimenteren: bij de bouw van elke nieuwe kerk ging men een stap vooruit, en twee stappen achteruit. Architecten en bouwheren kwamen steeds voor nieuwe problemen te staan waar ze een bevredigende oplossing voor moesten vinden. Soms lukte dit, maar vaak ook niet. Belangrijk is wel dat zij er goed over nadachten en door het gebruik van de scholastieke methode altijd naar antwoorden zochten. Helaas zag Vasari de waarde daar niet van in. De hedendaagse historici gelukkig wel.

²⁵ Panofsky (ed.), *Abbot Suger*, 52-53.

Piet Leupen
Een Tweede Kans?
Column

De telefoon gaat. Mijn vrouw neemt op. Ton van de Sande aan de lijn. 'Zou je Piet willen vragen om voor *Ex Tempore* drie columns te verzorgen?' Toen ik uit Amsterdam thuis gekomen hiervan hoorde, keek ik verbaasd op. 'Wat, nog een keer?' Ik had in een van de eerste jaren van mijn Amsterdamse professoraat al drie keer de eer gehad deze rubriek te vullen (over Sinterklaas, opera en een verhuizing, als ik me goed herinner, maar het is al weer zo'n tien jaar geleden). Ik vroeg mij bezorgd af of mij hier misschien een tweede kans geboden werd, of ik na het échec van jaren her het nog eens mocht proberen. Het past natuurlijk wel in het klimaat van de universiteit als katholieke, christelijke instelling, zo overwoog ik dat zondaars, overtreders en andere mislukkelingen nog een tweede, en misschien wel een derde kans krijgen. Maar voordat ik me aan een nieuwe column zou zetten (de vierde dus) leek het me beter om Ton te bellen en te vragen, wat de bedoeling was van zo'n column en waarom zij mij uitverkoren hadden. Ik zou dan ook wel vernemen, wat de diepere beweegredenen van de redactie waren om mij opnieuw uit te nodigen. Het telefoongesprek verliep allervriendelijkst, maar ik moet eerlijk beken-

nen dat ik toch met een lichte kater bleef zitten. Wat was namelijk het geval? Ton vertelde mij in alle openheid dat de redactie zich, nadat mijn naam was gevallen, wel even had afgevraagd of ik al eerder een beurt had gehad, maar dat niemand zich daar iets van kon herinneren... En ach, dat was al zo lang geleden, nee hoor, het was juist wel aardig om een oud-Nijmegenaar voor een nieuwe generatie studenten nog eens te laten schrijven.

Dat laatste was het goede duwtje om mij over de brug te krijgen, maar dat niemand van de redactie (die toch oudgedienden zoals Van de Sande telt) zich ook nog maar iets van mijn schrijtuursels kon herinneren stemde mij ietwat bedroefd. Natuurlijk, ik weet ook wel dat columns tot het meest verfluchtigende schriftelijke proza behoren. In het beste geval toveren zij even een glimlach op de lippen, maar vervolgens zinken zij in een peilloze diepte van vergetelheid. Ik ben elke keer weer oprecht verbaasd als ik, telkens wanneer ik uit ijdele overwegingen op het net mijn publicatielijst in *Picarta* oproep, onder mijn publicaties twee van de drie columns uit jaargang 10 van *Ex Tempore* (1991) terugvind. Een lichte tevredenheid maakt zich dan van mij meester, een gevoel dat voortaan

'Column' Piet Leupen

heel wat minder zal zijn, omdat ik nu weet dat het geheugen van *Picarta* (hoewel ook onvolmaakt) toch heel wat beter is dan dat van Ton van de Sande en consorten.

Dit moest ik eerst even kwijt, alvorens aan een column te beginnen.

Nu ik bovenstaande tekst nog eens heb doorgenomen, realiseer ik me plotseling, dat een grondige behandeling van om het even welk speciaal onderwerp, dat ik voor deze plaats in gedachten heb, de column buiten proporties zou opblazen. Is dat mijn bedoeling? Moet ik zo mijn gram halen? Bovendien, zo realiseer ik me, kan de redactie besluiten de schaar te hanteren en het bovenstaande stukje wegnippen zodat alleen het door mij bedachte inhoudelijke stukje de lezer onder ogen zal komen. En dat is nu net weer niet mijn bedoeling. Je mag in een column toch schrijven over alles wat je op het hart hebt, zelfs over niet-historische onderwerpen in een historisch tijdschrift? Lezer, u begrijpt hoop ik mijn dilemma. Ik kom er niet goed meer uit. Ik tel via Extra in Microsoft Word het aantal woorden tot dit woord: helaas maar 578, het aantal tekens inclusief spaties (gelukkig iets meer): 3348, de alinea's (dat stelt weer niets voor): 5 en de regels (ook niet om naar huis te schrijven): 39, maar de grote vraag is, of alles wat nu op het scherm voor mij staat wel genoeg is voor een eerste column! Ik bedenk me dat ik ook niet goed weet, of ik

de Richtlijnen voor het schrijven van een column in het Historisch Tijdschrift 'Ex Tempore' wel grondig bestudeerd heb; ik weet niet meer of ik die richtlijnen wel had ontvangen, ja zelfs of zij eigenlijk wel bestaan! Zal ik Ton van de Sande bellen? Een lichte paniek maakt zich van mij meester; zo krijg ik nooit mijn stukje af. Hoe brei ik er een eind aan?

Kunt u, geduldige lezer, die zo ver mijn gedachtenkronkels gevolgd hebt, mij en mijn probleem helpen? Bent u bereid en in staat om zelf een happy ending of wat voor einde dan ook aan dit onnozele verhaal te fantaseren? Nee, u hoeft mij niet te mailen of te bellen. Het is al genoeg als ik een flauwe hoop mag koesteren dat enkelen onder u misschien wel een of meer gedachten aan het slot van deze column wijden. Ik ben gered en de redactie heeft het nakijken. Maar ik beloof plechtig, dat ik de volgende maal heel serieus zal zijn...

En nu maar hopen dat dit stukje niet wordt opgenomen in mijn publicatielijst op het net!

Jan van de Mortel en Luuk Schreven

"Nijmegen wordt zó mooi!"

De invloed van de ontmanteling van de stad op de zuigelingensterfte

Wie spreekt over demografie, denkt in de eerste plaats vaak aan bevolkingspiramiden. Aan geboorte- en sterftcijfers, migratie en levensverwachting. In dit rijtje hoort eigenlijk ook de zuigelingensterfte (het aantal kinderen dat in een kalenderjaar overlijdt voordat de leeftijd van één jaar is bereikt per 1.000 levendgeborenen in dat jaar¹) thuis. Niet alleen de sterftcijfers, maar ook de levensverwachting van een populatie wordt namelijk voor een belangrijk deel door de mate van zuigelingensterfte bepaald. Dat was in het verleden zo en is, ondanks moderne kennis en medische middelen, nog steeds het geval.

Over zuigelingensterfte en de factoren die van invloed zijn op dit verschijnsel is al heel wat literatuur verschenen. Voor demografen is het dan ook een vrij belangrijke maatstaf voor de volksgezondheid van een bepaalde bevolkingsgroep. Niet voor niets gebruiken onderzoekers van de Verenigde Naties deze eenheid regelmatig om aan te geven hoe het met de bevolking in ontwikkelingslanden is gesteld.²

De factoren die ten grondslag liggen aan de zuigelingensterfte zijn in de laatste decennia van de 20^e eeuw uitvoerig onderzocht. Zo steekt er in de jaren '80 een hevige discussie op tussen Van Poppel, Van der Woude en Vandenbroeke aan de ene, en Hofstee aan de andere kant over de invloed van (borst)voeding op de zuigelingensterfte.³ Ook de schrijvers van dit artikel hebben in een eerder onderzoek de relatie tussen een aantal factoren en de excessieve zuigelingensterfte van 1911 onder de loep genomen.⁴ Ondanks al dit wetenschappelijk gebakkelei, zijn de meeste demografen het er over eens dat er een verband bestaat tussen de hygiënische toestand en de zuigelingensterfte. De 19^e eeuw vormt bij uitstek een periode in de geschiedenis waarin er nogal wat valt aan te merken op de hygiënische toestand waarin men leefde, met name in steden en in het bijzonder vestingsteden.

¹ H. Bronsema, *Over bevolking: een wegwijzer voor de praktijk* (Houten 1990) 37.

² United Nations, *Child mortality in developing countries: socio-economic differentials, trends and implications* (New York 1991).

³ E.W. Hofstee, 'Geboorten, zuigelingenvoeding en zuigelingensterfte in hun regionale verscheidenheid in de 19e eeuw', in: *Bevolking en gezin*, 1983, 7-60 en C. Vandenbroecke, F. van Poppel, A.M. van der Woude, 'De zuigelingensterfte en kindersterfte in België en Nederland in seculair perspectief', in: *Bevolking en gezin*, 1983, 85-115.

⁴ Zie: M. Hulsken en L. Timmermans, 'Zuigelingensterfte in de zomer van 1911. Oorzaken van en reacties op een sterftecrisis in Nederland' in: *Ex tempore. Verleden tijdschrift Nijmegen* 19 (2000) 1, 72-85 voor een beknopt verslag van dit onderzoek.

Wat is nu de demografische toestand waarin de Nijmeegse bevolking tegen het einde van de 19^e eeuw verkeert en komt hierin verandering nadat de gemeente overgaat tot de uitleg van de stad? Om op deze en andere vragen een antwoord te krijgen spitst onze centrale vraagstelling zich toe op de invloed van de ontmanteling van de Nijmeegse stadsmuren op de demografie, met in het bijzonder de zuigelingensterfte.

Nijmegen in de 19^e eeuw

De brede singels en statige huizen van de St. Annastraat, de Van Schaeck Mathonsingel en de Oranjesingel, die Nijmegen ook in de huidige periode van stadsvernieuwing typeren, stralen nog steeds de schoonheid en grandeur van het einde van de 19^e eeuw uit. Deze pracht en praal dateert van na 1874, een jaartal van grote betekenis in de geschiedenis van de stad. Op 11 maart 1874 vaardigt de Nederlandse regering de vestingwet uit: de overgebleven vestingsteden mogen eindelijk overgaan tot ontmanteling van de stadsmuren. Naar een ontwerp van ingenieur Brender à Brandis gaat het gemeentebestuur over tot de uitleg van Nijmegen.

Voor de Waalstad komt deze vestingwet aan de late kant. Reeds in de jaren '40 van de 19e eeuw gaan er stemmen op die afbraak van de stadswallen bepleiten. De stad, oorspronkelijk ontworpen voor een maximale bevolking van 16.000 zielen, een aantal dat al voor 1830 wordt behaald, barst uit haar voegen. Het is de gemeente Nijmegen echter niet toegestaan buiten de vestingmuren te bouwen. De instandhouding van een vrij schootsveld staat zo niet alleen uitbreiding van het aantal huizen, maar later ook de ontwikkeling van industrie in de weg. Naast een toenemende bevolkingsdruk kampt Nijmegen in deze periode ook met een gebrek aan werkgelegenheid.

De achterstand en verpaupering van de stad neemt hierdoor bedroevende vormen aan. Zo duurt het tot 1850 alvorens gasverlichting zijn intrede doet in Nijmegen. Grote hoeveelheden buskruit, verspreid over de stad opgeslagen, verhinderen een eerdere introductie. Evenals andere ommuurde steden is Nijmegen ten gevolge van een stelsel van open goten, beerputten en mestverzamelingen, een haard van vervuiling en besmetting. Daarbij komt dat met vlees- en zuivelwaren niet al te zorgvuldig wordt omgesprongen. Menig slager placht zijn vee op straat tot behapbare proporties te reduceren. Het slachtafval laat zich daarna met ander huiselijk afval mengen, waarna een flinke regenbui tenslotte zorgt voor de afvoer door de hellende straten richting de Waal.⁵ Het hoeft geen betoog dat een dergelijke situatie vooral in de zomer tot bepaald onfrisse omstandigheden kan leiden.

Ten einde raad richt de gemeente in 1852 onder aanvoering van wethouder Graadt van Roggen een *Commissie voor Uitleg der Stad* op, maar vooralsnog

⁵ F. Meijer, 'De hygiënische toestand in Nijmegen 1850-1880', in: *Numaga* (1960) 85.

willen 's lands bestuurders te 's-Gravenhage het verzoek tot ontmanteling van Nijmegen niet inwilligen; "De vesting is voor de verdediging van het Rijk nodig", zo luidt hun oordeel.⁶

Het gevolg is dat de hygiënische toestand in de stad er in de daaropvolgende decennia niet beter op wordt. Sterftepieken zijn er dan ook legio, meesttijds als gevolg van een cholera- (1866) of pokkenepidemie (1871).⁷ De bevolking groeit nauwelijks meer, hoewel het geboortecijfer in de jaren 1840-1870 niet afneemt.

Aan deze erbarmelijke omstandigheden komt pas een einde naar aanleiding van de Frans-Duitse oorlog die in 1870 uitbreekt. Het Rijk ziet eindelijk in dat de Nijmeegse vesting geen militaire rol van betekenis meer speelt. Met de uitvaardiging van de vestingwet in 1874 kan ook in Nijmegen de slopershamer ter hand worden genomen. Ondanks het late uur waarop deze beslissing aldaar bekend wordt, breekt er een groots feestgedruis uit. Een Bengaals vuur zet Nijmegen in vuur en vlam.⁸

In de periode 1874-1880 staat de afbraak van de stadsmuren voorop, een onderneming waarbij men niet al te zachtzinnig te werk gaat. Overblijfselen van het oude Nijmeegse keurslijf zijn er dan ook nauwelijks meer.

Pas na 1880 vindt er enige woningbouw plaats. In eerste instantie beperkt deze zich echter tot openbare gebouwen en villa's voor welgestelden, beide nog steeds binnen de inmiddels geslechte vestingmuren. Het duurt nog tot 1890 alvorens ook buiten de oude wallen, met name voor de arbeiders, woningen gebouwd worden. De sterkst groeiende werkgelegenheid is dan ook die van de speculatieve woningbouw, waardoor met name aannemers van buiten Nijmegen naar de stad trekken. Doordat de gemeente Nijmegen geen plaats inricht voor industriële activiteit en zich vooral bezighoudt met het uiterlijk van de stad, trekt de Industriële Revolutie grotendeels aan de Waalstad voorbij. Zodoende staat de verzorgingsfunctie voor het omliggende gebied centraal in

⁶ Graadt van Roggen, *Ontmanteling en Uitleg der stad Nijmegen (april 1874 tot juli 1907)* Hoofdzakelijk ontleend aan handschriftelijke aantekeningen van wijlen den wethouder J.H. Graadt van Roggen (Nijmegen 1909) 13.

⁷ Meijer, 'De hygiënische toestand in Nijmegen', 96.

⁸ Graadt van Roggen, *Ontmanteling en Uitleg der stad Nijmegen*, 7.

Nijmegen.

Om de centrale vraag te beantwoorden hebben wij de demografische situatie in Nijmegen voor en na de ontmanteling van de stadsmuren onderzocht. De scheidslijn tussen deze twee perioden in de geschiedenis van de stad kan men echter niet zonder meer in 1874 leggen. Zoals uit het bovenstaande blijkt, wordt aan de woningnood van de lagere sociale klassen pas na 1890 beantwoord. Dit is dan ook de reden waarom wij ervoor gekozen hebben om de scheidslijn tussen de twee perioden te verleggen naar het jaar 1890.

Nijmegen uniek?

Een van de hindernissen die tijdens het onderzoek genomen moest worden, is de vraag of de demografische ontwikkeling in Nijmegen in de laatste decennia van de 19^e eeuw een unieke ontwikkeling doormaakt. Zo niet, dan heeft ons onderzoek naar de rol van de stadsmuren hierin geen enkele zin. Het al of niet aanwezig zijn van stadsmuren bepaalt dan niet het demografisch verloop, Nijmegen is gewoon een middelgrote Nederlandse stad en maakt een ontwikkeling door zoals zo vele vergelijkbare steden.

Om de uniciteitwaarde van Nijmegen te bevestigen dan wel ontkennen, hebben we de stad vergeleken met een achttal (qua inwonertal) overeenkomstige Nederlandse steden⁹: Arnhem, Delft, Dordrecht, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Leiden, Maastricht en Tilburg.

Tabel 1 Negen middelgrote Nederlandse steden

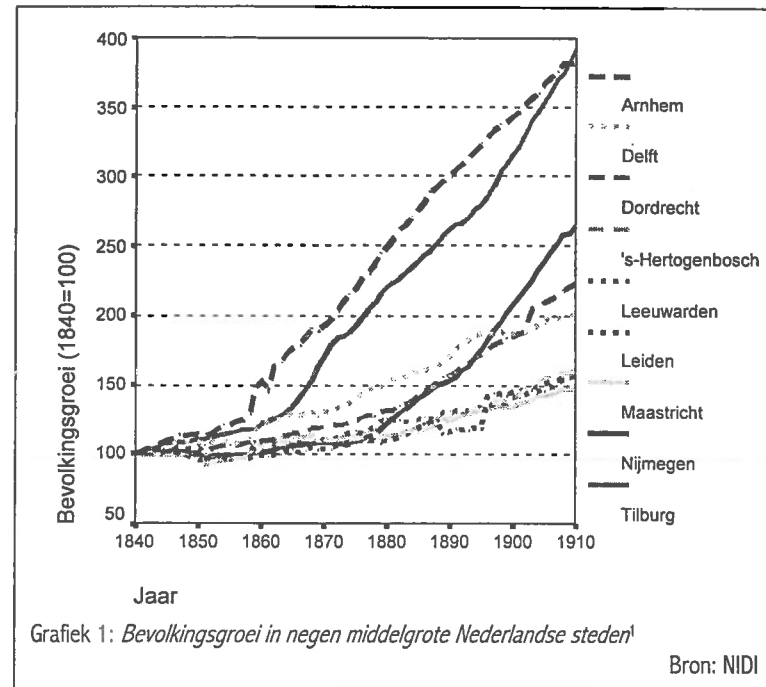
	Inwonertal				Ontmanteling	Functie
	1840	1860	1880	1900		
Arnhem	16758	25557	41793	57498	1829	Verzorgingsstad
Delft	17037	20636	26028	31878	1847	Industriestad
Dordrecht	20991	22932	27551	38804	(1830)	Verzorgingsstad
's-Hertogenbosch	21961	23291	24875	31128	1874	Verzorgingsstad
Leeuwarden	23400	25173	29151	33009	1860	Verzorgingsstad
Leiden	37464	37110	41241	54421	1860	Nijverheidsstad
Maastricht	25483	27519	28473	34182	1867	Industriestad
Nijmegen	21182	21628	25856	44034	1874	Verzorgingsstad
Tilburg	13162	16063	28980	41518	X	Industriestad

Bron: NIDI en desbetreffende gemeentearchieven

Een eerste indicatie van de demografische ontwikkeling van de betreffende steden is in de bovenstaande tabel al weergegeven. De bevolkingstoename zal hieronder verder onder de loep worden genomen, waarbij ook de verschillende elementen waaruit die groei bestaat (natuurlijke groei en migratie) aan bod

⁹ Als referentiepunt is gekozen voor de volkstelling van 1869.

zullen komen. Daarnaast zal ook de zuigelingensterfte in de verschillende steden vergeleken worden. Aan de hand van deze demografische variabelen denken wij de uniciteit van Nijmegen als onderzoeksobject te kunnen waarborgen.

Uit grafiek 1 blijkt dat het inwonertal in alle steden in eerste instantie langzaam groeit. Tussen 1855 en 1860 beleeft Arnhem als eerste van de gekozen gemeenten zijn *take-off*. De explosieve bevolkingsgroei die Arnhem vanaf circa 1855 doormaakt, is toe te schrijven aan de reeds vroege ontmanteling (1829) en de aansluiting van de stad op andere (Duitse) steden via het spoorwagennet (1845).

Volgend op Arnhem, is te zien dat Tilburg een zelfde ontwikkeling doormaakt vanaf 1860-1865. De expansie van de wolindustrie aldaar zorgt ervoor dat er geen gebrek aan werkgelegenheid is. Vooral voor jonge gezinnen zijn de economische omstandigheden in deze Noord-Brabantse stad gunstig. Een derde stad waar een explosieve groei van de bevolking valt waar te nemen is Nijmegen.

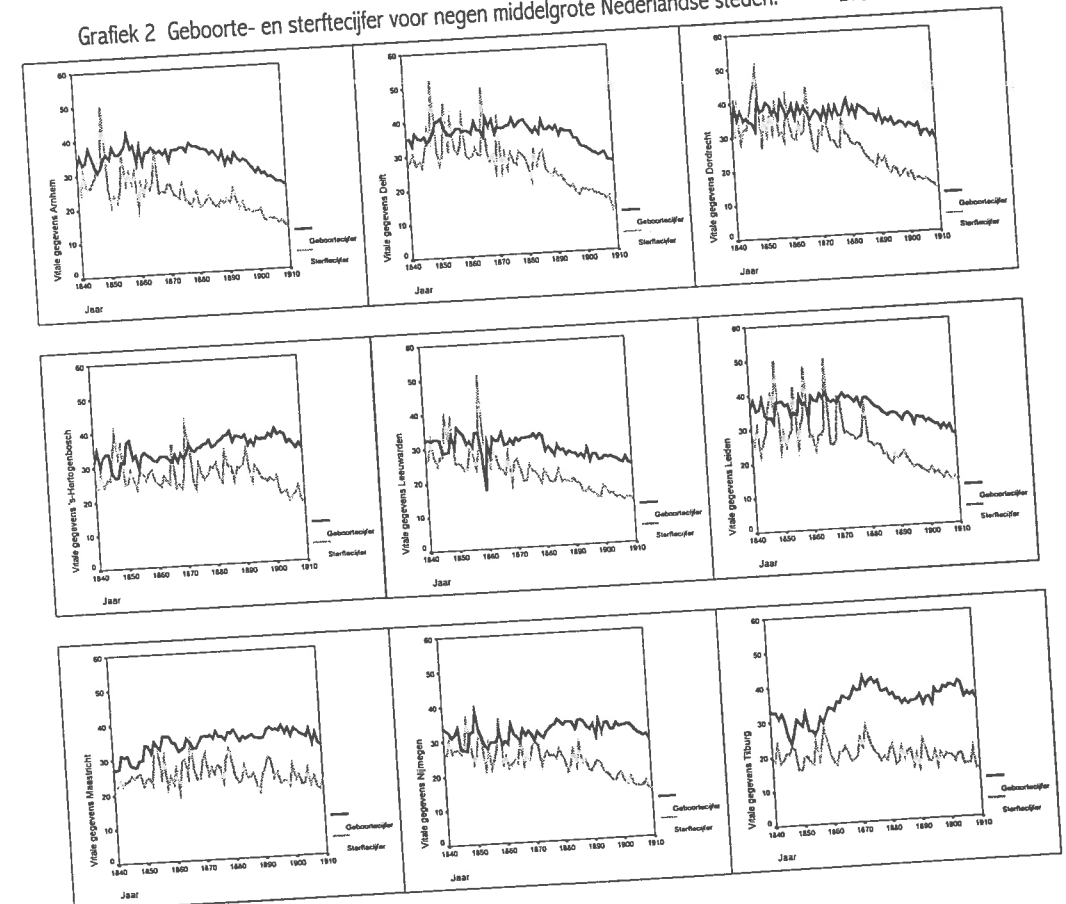
De grafiek valt globaal in drieën te delen. Allereerst zijn er de twee uitschieters Arnhem en Tilburg. Met een groei van bijna 300 procent steken zij met kop en schouders boven de andere zeven steden uit. De tweede groep wordt gevormd door Delft en Dordrecht. Deze twee steden kennen een vrij constante bevolkingsaanwas vanaf het begin van de beschreven periode en

komen uit op een groei van circa 120 procent gedurende zeventig jaar. De derde en laatste groep bestaat uit 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Leiden en Maastricht. De bevolkingsgroei in deze steden is relatief gering; in zeventig jaar groeit de bevolking met ongeveer 50 procent. De bevolkingsgroei van Nijmegen lijkt het meest op die in Arnhem en Tilburg. Maar doordat de groei pas na 1875 inzet, is de bevolkingstoename in Nijmegen niet zo spectaculair als in Arnhem en Tilburg. Toch groeit de stad in deze periode zo'n 160 procent.

De vraag die hierop aansluit is waaruit de bevolkingsgroei van elke stad bestaat. Gaat het hier om natuurlijke groei, al dan niet in combinatie met groei door middel van migratie? Aan de hand van deze uitsplitsing kan een beter beeld verkregen worden van het karakter van de bevolkingsaanwas in de negen steden.

Grafiek 2 Geboorte- en sterftecijfer voor negen middelgrote Nederlandse steden.

Bron: NIDI

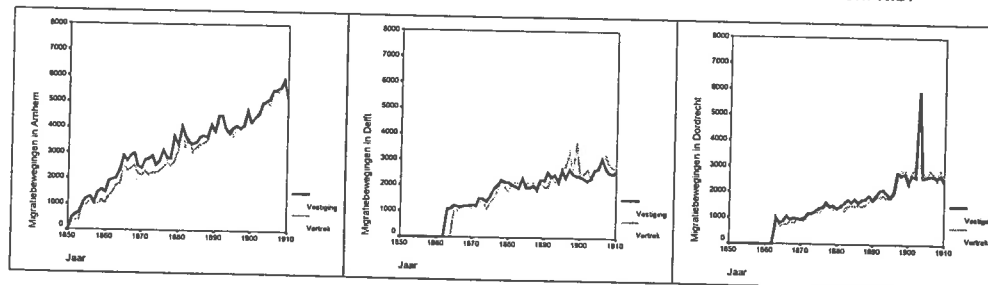

Bij vergelijking van de verschillende grafieken vallen twee zaken vrijwel direct op. In de eerste plaats is dat de zeer uitzonderlijke ontwikkeling van zowel het geboorte- als sterftcijfer in Tilburg. In de tweede plaats is dat de eerste demografische transitie. Deze overgang van hoge geboorte- en sterfteniveaus met geregelde crises naar een lager niveau, waarbij de pieken in voornamelijk sterfte voortaan achterwege blijven, is in vijf van de steden duidelijk aanwezig: Arnhem, Delft, Dordrecht, Leeuwarden en Leiden. Wanneer men deze ontwikkeling in 's-Hertogenbosch, Maastricht en Tilburg probeert te traceren, blijkt dit een stuk moeilijker te zijn. De daling van de sterfte begint in deze drie steden een stuk later en is in deze grafieken veel minder expliciet aanwezig.

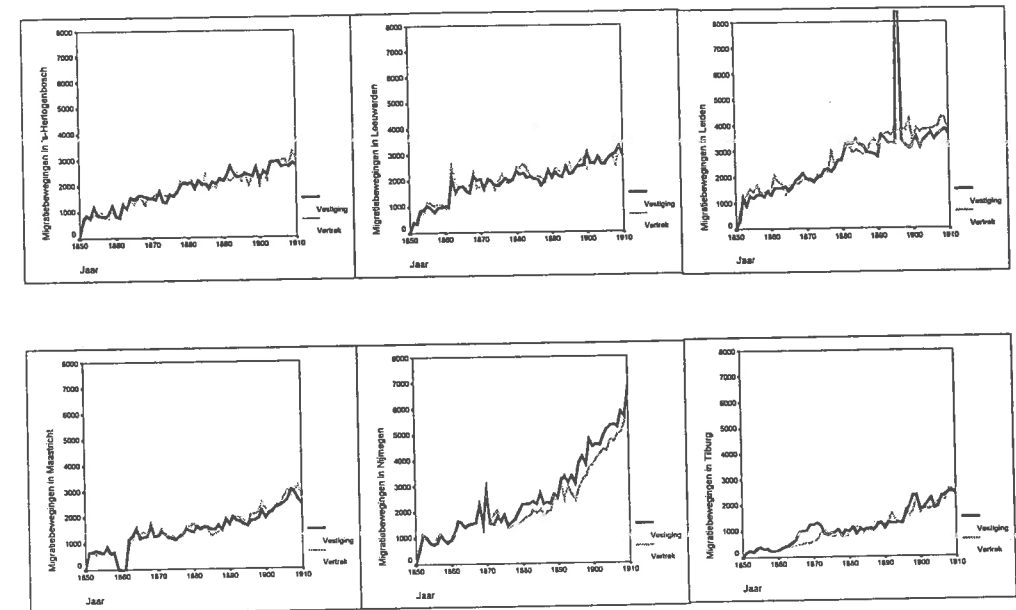
Nijmegen neemt wat dit betreft een middenpositie in. De eerste demografische transitie valt in de grafiek terug te zien. De daling van de sterfte begint echter rond 1880, terwijl die voor vroege groep steden rond 1870 en de late rond 1895 inzet. Het geboortecijfer blijft in deze jaren in Nijmegen vrij stabiel, het stijgt zelfs licht om pas rond 1900 te gaan dalen. Hieruit kan men opmaken dat Nijmegen een aardig groeipotentieel heeft in de tweede helft van de 19^e eeuw. Aan de andere kant valt uit de daling van het sterftcijfer rond 1880 te concluderen dat de stad wel degelijk mee kan in de trend van de progressieve steden. Edoch, wellicht gehinderd door de aanwezigheid van stadsmuren komt de stad daar pas een decennium later aan toe. Ook bij steden als 's-Hertogenbosch en Maastricht kan dit een rol hebben gespeeld, zoals uit tabel 1 blijkt, vindt de ontmanteling van de stadsmuren ook daar in een laat stadium plaats. Zij verschillen echter hierin van Nijmegen, dat het begin van de demografische overgang in deze steden nog een decennium later moet worden geplaatst.

Grafiek 3 Migratiebewegingen in negen middelgrote Nederlandse steden¹⁰

Bron: NIDI

¹⁰ De migratiegegevens van Delft zijn pas vanaf 1864 beschikbaar, die van Dordrecht vanaf 1862. Wat betreft de migratiegegevens van Maastricht dient opgemerkt te worden dat de gegevens voor de jaren 1859 tot en met 1861 ontbreken.

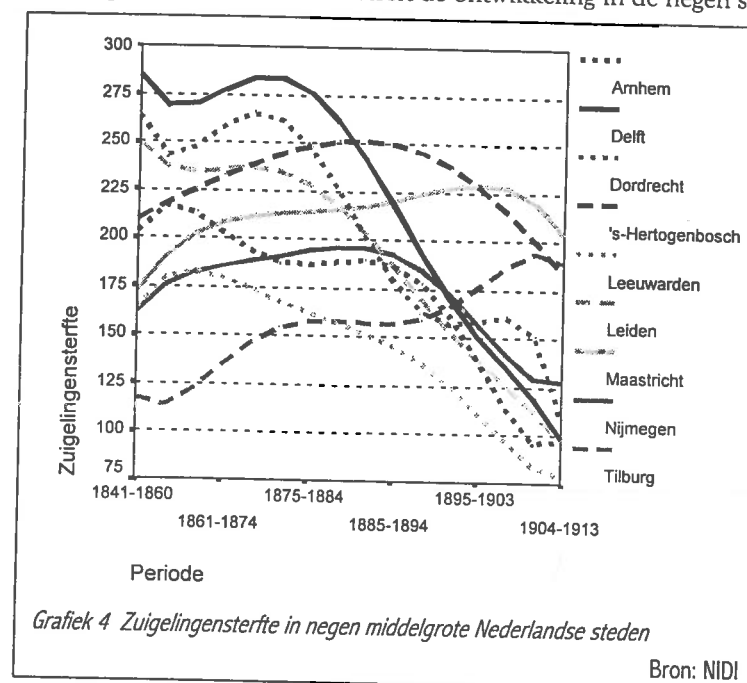

Wanneer we naar de migratiebewegingen in de negen steden kijken, zijn er ook weer enkele opmerkingen te plaatsen. Het meest opvallende in de grafieken zijn misschien wel de twee enorme pieken van vestiging in Dordrecht en Leiden. Deze zijn toe te schrijven aan grenswijzigingen waarbij deze steden een deel van het omringende platteland inlijven. Dergelijke fusies van gemeenten kunnen het demografisch patroon van een stad natuurlijk doen veranderen, maar zijn in het licht van dit onderzoek niet zozeer van belang.

Daarnaast kan men vaststellen dat de migratie in de meeste overige steden over de gehele periode in balans is. Immigratie en emigratie ontkopen elkaar niet zozeer. Slechts in een viertal steden is dit voor langere tijd niet het geval. Arnhem heeft voor de periode 1850-1890 constant een positief migratiesaldo. In Nijmegen is het migratiesaldo vanaf 1875 tot het einde van de hier behandelde periode positief. Het tijdstip van ontmanteling speelt hierbij een belangrijke rol; Arnhem kan al vanaf 1829 uitbreiden, terwijl Nijmegen tot na 1874 moet wachten. In Tilburg is slechts een kortstondige toestroom van bevolking waar te nemen in de jaren 1860-1870. Een en ander is te herleiden tot de economische situatie; in de Brabantse stad floreert de wolindustrie. Anderzijds maakt Leiden in deze periode een negatieve ontwikkeling door. Het migratiesaldo is in deze stad vrijwel constant negatief.

Bij het onderzoek naar de natuurlijke groei is verwezen naar de eerste demografische transitie. Deze overgang in de demografische geschiedenis wordt in eerste instantie gekenmerkt door een dalend sterftcijfer. Een van de voornaamste oorzaken voor het dalen van het sterftcijfer in de 19^e eeuw zijn de verbeterde hygiënische omstandigheden en het op grote schaal toepassen

van moderne medische innovaties. Op de zuigelingensterfte, een belangrijk bestanddeel van het sterftecijfer in de 19^e eeuw, heeft deze vooruitgang ook een positieve invloed. Reden te meer deze belangrijke demografische variabele eens onder de loop te nemen voor wat betreft de ontwikkeling in de negen steden.

Uit grafiek 4 worden enkele zaken duidelijk die al door Hofstee in zijn demografische geschiedenis van Nederland zijn aangestipt.¹¹ In de eerste plaats is dat de hoge zuigelingensterfte die gedurende de eerste helft van de 19^e eeuw in het westen van Nederland waar te nemen valt. Daarnaast is ook de inhaalslag van de steden in deze delen van het land duidelijk zichtbaar. Vormen zij rond het midden van de 19^e eeuw nog de steden met de hoogste zuigelingensterfte, tegen het einde van de eeuw hebben ze de achterstand volledig weggewerkt. In de periode 1904-1913 behoren Delft, Dordrecht en Leiden dan ook, samen met Arnhem en Leeuwarden, tot de steden met de laagste zuigelingensterfte.

Een ander punt waarop Hofstee in zijn demografische geschiedenis de aandacht al vestigt, is de stagnatie in de daling van de zuigelingensterfte in de tweede helft van de 19^e eeuw, met name in het zuiden van het land. Een en ander blijkt ook uit de bovenstaande grafiek. In de zuidelijke steden, Maastricht, Tilburg, 's-Hertogenbosch en Nijmegen zet de daling van de zuigelingensterfte tegen het einde van de 19^e eeuw in. Voor 's-Hertogenbosch

¹¹ E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Bussum 1981).

en Nijmegen is dit pas rond 1885 in het geval, Tilburg en Maastricht krijgen nog later, rond de eeuwwisseling, met een daadwerkelijke daling van de zuigelingensterfte te maken.

Opvallend is met name de ontwikkeling van de zuigelingensterfte in Tilburg. Aan het begin van de door grafiek 4 beschreven periode ligt deze nog beduidend onder de sterfte in de andere steden. De zuigelingensterfte stijgt gedurende de tweede helft van de 19^e eeuw in Tilburg echter constant, waardoor de stad aan het einde van de 19^e eeuw tot de steden behoort met de hoogste zuigelingensterfte. De ontwikkeling die de zuigelingensterfte in Nijmegen in deze periode doormaakt lijkt sterk op die van de overige zuidelijke steden; een stijging die tot aan de jaren '80 van de 19^e eeuw aanhoudt, gevolgd door een niet al te sterke daling. De hoogte van de zuigelingensterfte leidt er echter toe dat we Nijmegen niet als een 'zuidelijke' stad kunnen typeren. Wat dit aangaat lijkt zij meer op de noordelijke steden. Het verloop van de zuigelingensterfte in Nijmegen blijkt dus met geen van beide stedengroepen precies overeen te komen. Als we daarnaast nog eens kijken naar het moment waarop de daling van de zuigelingensterfte in Nijmegen inzet, lijkt dit verband te houden met de ontmanteling van de stadsmuren. De zuigelingensterfte in Nijmegen daalt pas in de jaren '80 van de 19^e eeuw.

Nu we de verschillende elementen van bevolkingsgroei onder de loop hebben genomen, wordt eens te meer duidelijk dat Nijmegen een uitzonderlijke positie inneemt in vergelijking met de andere steden. De bevolkingsgroei lijkt hier, zowel wat betreft natuurlijke groei, migratie en zuigelingensterfte, gekoppeld te zijn aan de ontmanteling van de stadsmuren. De keuze voor Nijmegen als onderzoeksonderwerp is hiermee verantwoord.

Ontmanteling en zuigelingensterfte

Met de bevestiging van de uniciteit van Nijmegen gaan we over tot de beantwoording van de onderzoeksvraag; wat is de invloed van de ontmanteling van de Nijmeegse stadsmuren op de zuigelingensterfte? Om dit te onderzoeken, hebben wij gebruik gemaakt van een steekproef op het bevolkingsregister van de gemeente Nijmegen voor de decennia 1880-1890 en 1890-1900.

In december van het jaar 1849 hebben alle Nederlandse gemeenten per Koninklijk Besluit de opdracht gekregen om per 1 januari 1850 een bevolkingsregister aan te leggen en bij te houden ten einde de loop van de bevolking te kunnen volgen.¹² Het stramien waaraan de gemeenten zich moeten houden, wordt nauwkeurig vastgesteld. Op twee bladen van A3 formaat wordt in een twintigtal kolommen de informatie met betrekking tot

¹² A. Knotter, A.C. Meijer en F.W.J. Scholten, 'De gemeentelijke bevolkingsregisters, 1850-1920' in: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, *Broncommentaren Deel 2: Boedelinventarissen en Gemeentelijke bevolkingsregisters, 1850-1920* (Den Haag 1995) 82-85. In 1887 wordt dit wettelijk vastgelegd in de wet op de bevolkingsregisters.

een gezin vastgelegd. Naast de namen van het individu bevat het register onder andere informatie over het geslacht, de geboortedatum en -plaats, burgerlijke staat, het kerkgenootschap, het beroep/ambt van het individu, de woonplaats binnen de gemeente en de datum van overlijden. De gegevens in de bevolkingsregisters zijn grotendeels dynamisch; geboorten en sterftegevallen worden er direct in verwerkt. Wanneer een persoon echter van beroep of godsdienst verandert, ziet men dit meestal niet in het bevolkingsregister terug. Om de administratie na verloop van tijd op te schonen en te actualiseren is vastgesteld dat de registers elke tien jaar vernieuwd moeten worden. In de 19^e eeuw gebeurt dit gelijktijdig met het verwerken van de gegevens uit de volkstelling.

Wanneer men uit een verzameling observaties slechts een gedeelte selecteert met het doel iets te weten te komen over de gehele verzameling observaties, noemt men dit een steekproef.¹³ De onvolledigheid waarmee een steekproef gepaard gaat, is een doorn in het oog van de meeste historici; zij betogen dat de integriteit van de bron op deze wijze niet behouden blijft. Dit argument weegt zwaar wanneer het doel voornamelijk beschrijvend is. Heeft het onderzoek een analytisch karakter dan is dit bezwaar ongeldig. Het is een misvatting dat steekproefonderzoek onbetrouwbaar zou zijn. Men kan de betrouwbaarheid van statistische uitspraken zeer nauwkeurig vaststellen. Of de gedane uitspraken geldig zijn, is een andere zaak. Een en ander is niet afhankelijk van de steekproef zelf (mits op verantwoorde wijze uitgevoerd), maar van de vraag in hoeverre de bron een juiste afspiegeling van het te bestuderen verschijnsel is.

Een goede steekproef is een representatieve steekproef. Dit wil zeggen dat de steekproef een afspiegeling is van de doelpopulatie. Deze representativiteit wordt nagestreefd door de omvang van de steekproef, alsmede de methode van trekking van de steekproef. Bij de omvang van de steekproef gaat het voornamelijk om de absolute omvang, alleen bij steekproeven uit een zeer kleine populatie is de steekproeffractie van belang. De minimum omvang van een steekproef is 384 cases. Wanneer de omvang van de totale populatie bekend is, kan met behulp van een statistische berekening het betrouwbaarheidsinterval van de steekproef worden berekend. Voor de trekking van een steekproef bestaan verschillende methoden. Een overzicht hiervan is te vinden in *Statistiek voor historici*.¹⁴

De steekproef is volgens de systematische methode uit de Nijmeegse bevolkingsregisters getrokken. Hoewel een omvang van 384 cases het minimum is, en het statistisch gezien niet noodzakelijk wordt geacht een groter aantal individuen uit het bevolkingsregister te lichten, hebben we ervoor gekozen om

¹³ Onderstaande informatie met betrekking tot de steekproef is voornamelijk gebaseerd op: O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn en F.M.M. Hendrickx, *Voortgezette statistiek voor historici* (Muiderberg 1990), 15-17.

¹⁴ Boonstra, *Voortgezette statistiek* 16-17.

het betrouwbaarheidsinterval te verkleinen door per decennium ongeveer 600 cases te nemen. Indien men gebruik maakt van een steekproef die aan alle voorwaarden voldoet, dan geldt dat in 95% van de gevallen deze steekproef representatief is voor de gehele doelpopulatie.

Door het betrouwbaarheidsinterval van de steekproef te berekenen, kan worden vastgesteld of de steekproefpopulatie een deugdelijke afspiegeling van de gehele doelpopulatie is. Voor de periode 1880-1890 geldt dat de werkelijke waarde van de doelpopulatie, vastgesteld aan de hand van de jaarverslagen van de gemeente Nijmegen, tussen 131 en 190 moet vallen. Dit is echter niet het geval, de zuigelingensterfte bedraagt 200. Voor wat betreft de periode 1890-1900 is het betrouwbaarheidsinterval 147 tot en met 208 en ligt de werkelijke waarde op 170. Over de gehele periode 1880-1900 is de werkelijke zuigelingensterfte 184 bij een betrouwbaarheidsinterval van 148 tot en met 190.

Aangezien onze steekproef voor de eerste periode buiten het betrouwbaarheidsinterval valt, moet er geconcludeerd worden dat dit gedeelte van onze steekproef bij de 5% van de gevallen hoort waarin de representativiteit niet gewaarborgd is. Analyses van gegevens uit de periode 1880-1890 verliezen derhalve aan zeggingskracht. De analyses van de gegevens over de periode 1890-1900 alsmede de gehele periode 1880-1900 blijven echter wel betrouwbaar.

Van de geboorten die per steekproef geselecteerd zijn, hebben we de volgende gegevens genoteerd: wijkaanduiding, familienaam en initialen, geslacht, geboortedatum, overlijdensdatum, kerkgenootschap, beroep van de vader en de straat en het huisnummer. De gevallen van zuigelingensterfte zijn hieruit eenvoudig af te leiden door de geboorte- en eventuele sterfdatum met elkaar te vergelijken. Doordat er tevens notities zijn gemaakt van de wijk en straat waarin een kind leeft, kunnen er niet alleen temporele vergelijkingen worden gemaakt. Ook kan de zuigelingensterfte binnen de Nijmeegse wijken met elkaar vergeleken worden.

De meeste data die we uit de bevolkingsregisters geselecteerd hebben spreken voor zich. Enkele van de gegevens zijn echter bewerkt om statistische analyse mogelijk te maken. Zoals hierboven vermeld, hebben we de geboorte- en sterftecijfers gebruikt om vast te stellen waar sprake is van zuigelingensterfte. De gegevens met betrekking tot de wijkindeling¹⁵ zijn verwerkt in een nieuwe variabele. We hebben hierin een tweedeling gemaakt, aan de ene kant de

¹⁵ Wijk A is Nijmegen ten zuiden en oosten van de huidige Molenstraat en Burchstraat. Wijk B bevindt zich ten zuiden en westen van de Molenstraat en Lange Hezelstraat. Wijk C ligt ten noorden en oosten van de Burchstraat en Grotestraat. Wijk D is ten noorden en westen van de Grotestraat en de Lange Hezelstraat te vinden. Deze vier wijken vielen alle binnen het gebied van de vestingmuren (ongeveer begrenst door de huidige Oranjesingel en de Kronenburgersingel). Wijk E bestond uit het kerkdorp Hees, F uit Neerbosch en G werd gevormd door de nederzetting Hatert. De laatste wijk, wijk H is een virtuele wijk, hierin werden voornamelijk schippers en militairen opgenomen.

wijken die binnen de stadsmuren lagen (A tot en met D) en aan de andere kant de wijken die erbuiten vielen (E tot en met H). Ook de gegevens met betrekking tot het kerkgenootschap zijn bewerkt. Binnen de katholieke stad Nijmegen is een onderscheid gemaakt tussen katholieken aan de ene kant en individuen met een andere geloofsovertuiging aan de andere. Ook met betrekking tot het beroep van de vader hebben we ervoor gekozen een indeling in groepen te maken, hierbij is een indeling in vier groepen A tot en met D gehanteerd. In groep A zijn de grote zelfstandigen ondergebracht. Groep B bestaat uit kleine zelfstandige ondernemers. De laatste twee groepen, C en D: de geschoolde arbeiders in groep C en de ongeschoolden in groep D.

Verskillende statistische analyse methoden zijn gebruikt om de samenhang tussen de zuigelingensterfte, als afhankelijke, en de onafhankelijke variabelen te toetsen. In de eerste plaats zijn er tweedimensionale kruistabellen gevormd waarin elke afzonderlijke onafhankelijke variabele in verband is gebracht met de zuigelingensterfte. Daarnaast zijn alle vijf onafhankelijke variabelen in een *multinominale logistische regressie analyse*¹⁶ met de zuigelingensterfte gecorreleerd. Deze analyse zal moeten uitwijzen of de verbanden werkelijk significant zijn en in hoeverre de effecten tussen de onafhankelijke variabelen onderling van invloed zijn op de afhankelijke variabele.

In de kruistabellen zijn zowel absolute als relatieve gegevens weergegeven. De absolute gegevens dienen voornamelijk om de significantie van de percentages aan te duiden. Is een percentage gebaseerd op een (zeer) klein aantal gevallen dan neemt de zeggingskracht van het relatieve gegeven af. Geheel irrelevant zijn de gegevens echter in geen geval, omdat gebruik is gemaakt van een systematische steekproef. Men mag aannemen dat er zich in alle categorieën een evenredig aantal gevallen van geboorte bevindt, overeenkomstig het werkelijke aantal voor de gehele gemeente Nijmegen.

Tabel 2 Zuigelingensterfte naar vesting, 1880-1900

		Vesting		Totaal
		binnen	Buiten	
Zuigelingen	niet overleden abs	732	261	993
	%	73,7	26,3	100
	overleden abs	163	39	202
	%	80,7	19,3	100
Totaal	abs	895	300	1195
	%	74,9	25,1	100
Zuigelingensterfte		182	130	169

¹⁶ Voor meer informatie met betrekking tot de analyse van nominale data: Boonstra, *Voortgezette statistiek* 19-60.

Het beeld van de (afgebroken) stadsmuren als scheiding tussen boven dan wel beneden gemiddeld overlijden van zuigelingen komt in tabel 2 sterk naar voren. Binnen de vesting (de wijken A tot en met D) is het duidelijk dat er per saldo meer zuigelingen komen te overlijden dan buiten de vesting. De sterftekans voor een pasgeborene om binnen een jaar te overlijden is vijf procent hoger binnen, dan buiten de vesting. Men kan dus stellen dat in de periode 1880-1900 de woonplaats binnen de gemeente een belangrijke factor was in de sterftekansen van kinderen jonger dan één jaar.

Tabel 3 Zuigelingensterfte naar geslacht, 1880-1900

		Geslacht		Totaal
		Man	vrouw	
Zuigelingen	niet overleden abs	496	497	993
	%	49,9	50,1	100
	overleden abs	122	80	202
	%	60,4	39,6	100
Totaal	abs	618	577	1195
	%	51,7	48,3	100
Zuigelingensterfte		197	138	169

Een zo mogelijk nog grotere discrepantie in sterftekansen komt voort uit tabel 3. Het geslacht van de zuigeling blijkt op het eerste oog van grote invloed op de kans van een levendgeborene binnen een jaar te overlijden. Het blijkt dat onder zuigelingen van het mannelijk geslacht een relatief groter aantal overlijdt; een zuigeling van het mannelijk geslacht heeft een kans te sterven die zes procent groter is dan een levendgeborene van het vrouwelijk geslacht. Het sterfteoverschot onder jongens is overigens geen verrassend gegeven. Dit is niet alleen in Nijmegen, Nederland of zelfs West-Europa een terugkerend patroon. Het sterfteoverschot onder jongens is het gevolg van het feit dat meisjes biologisch gezien een sterker geslacht zijn. Pas later verschuiven de sterftekansen ten gevolge van culturele en sociale factoren.¹⁷

In hoeverre de ogenschijnlijke verbanden die uit de kruistabellen naar voren zijn gekomen statistische gezien stand houden, kan beproefd worden met behulp van een multinominale logistische regressie-analyse. In eerste instantie komt een analyse aan bod waarin alle onafhankelijke variabelen zijn meegenomen.

¹⁷ S. Ryan Johansson, 'Welfare, mortality and gender. Continuity and change in explanations for male/female mortality differences over three centuries' in: *Continuity and change: a Journal of social structure, law and demography in past societies* 6 (2) (Cambridge 1991) 135-177.

Tabel 4 Regressie-analyse met alle variabelen, 1880-1900

		Bèta	Sig
Zuigelingensterfte		0,180	
Wijk	A	-0,457	0,378
	B	-0,289	0,576
	C	-0,519	0,335
	D	-0,276	0,597
	E	-0,098	0,864
	F	-0,391	0,567
	G	0,263	0,645
	H	0	0
Geslacht	Man	-0,436	0,006
	Vrouw	0	0
Religie	niet katholiek	0,093	0,633
	Katholiek	0	0
Beroep	A	-0,170	0,804
	B	-0,189	0,402
	C	-0,047	0,819
	D	0	0

Deze tabel is als volgt te interpreteren: in de eerste kolom staan alle variabelen, met als lijst aanvoerder de afhankelijke variabele Zuigelingensterfte. De classificatie van de onafhankelijke variabelen wordt in kolom twee weergegeven. De Sig van zuigelingensterfte, .180, geeft aan hoe goed het model is, waarbij een kleinere Sig een beter model betekent. De Bèta van elke klasse geeft aan in hoeverre deze in positieve dan wel negatieve zin afwijkt van de laatste categorie binnen de onafhankelijke variabele.

In deze analyse is dus slechts de variabele Geslacht significant. De categorie man wijkt met -.436 af van de categorie vrouw, hetgeen betekent dat over de gehele periode 1880-1900 zuigelingen van het mannelijke geslacht een grotere sterftekans hebben dan die van het vrouwelijke geslacht. Dat deze afwijking significant is blijkt wel uit de lage Sig van .006. De andere variabelen scoren geen significante verschillen, maar binnen de variabele wijk zijn er wel grote fluctuaties wat betreft de Bèta. Met name in wijk A en C sterven er relatief meer zuigelingen. Deze afnames zijn echter niet significant, zoals uit de Sig van alle wijken blijkt. Dit is het gevolg van het geringe aantal gevallen (van geboorten en overlijden) per afzonderlijke wijk. Evenwel, dit alles betekent niet dat deze afwijkingen binnen de variabele Wijk niet relevant zijn.

Om tot een verbetering van het model te komen is het wenselijk deze variabele te transformeren naar een variabele Vesting, waardoor de analyse per categorie op meer gevallen is gebaseerd. Daarbij zijn de wijken A tot en met D

gelegen binnen de vesting, terwijl de wijken E tot en met G buiten de vesting liggen. De wijk H, met daarin voornamelijk schippers, behoort ook tot de categorie 'buiten de vesting'.

Tabel 5 Regressie-analyse Vesting i.p.v. Wijk, 1880-1900

		Bèta	Sig
Zuigelingensterfte		0,039	
Vesting	binnen	-0,394	0,046
	buiten	0	0
Geslacht	man	-0,438	0,006
	vrouw	0	0
Religie	Niet katholiek	0,087	0,651
	katholiek	0	0
Beroepsgroep	A	-0,201	0,764
	B	-0,167	0,450
	C	-0,027	0,894
	D	0	0

Ten opzichte van tabel 4 is het model aanzienlijk sterker geworden, wat blijkt uit een algehele Sig van .039. Nu het aantal gevallen per categorie hoger ligt, is er niet alleen sprake van een relevant, maar ook van een significant onderscheid in sterftekansen. Zuigelingen binnen de vesting hebben over de gehele periode bekeken een grotere kans te overlijden dan zuigelingen buiten de vesting.

Naar aanleiding van tabel 5 kan men stellen dat de sterftekans van een zuigeling in Nijmegen in de periode 1880-1900 in grote mate bepaald wordt door de woonplaats - al dan niet binnen of buiten de vesting - en het geslacht - mannelijk of vrouwelijk. De variabelen Religie en Beroepsgroep spelen geen grote rol. Welke zuigelingen in Nijmegen de grootste overlevingskansen hebben, kan uitgezocht worden aan de hand van een regressie-analyse waarin naar de interactie-effecten tussen Vesting en Geslacht gekeken wordt.

Tabel 6 Interactie-effecten tussen Geslacht en Vesting

		Bèta	Sig
Zuigelingensterfte		0,006	
Jongens binnen de vesting		-0,936	0,003
Meisjes binnen de vesting		-0,538	0,093
Jongens buiten de vesting		-0,593	0,101
Meisjes buiten de vesting		0	0

De gegevens in tabel 6 spreken voor zich. Pasgeborenen van het mannelijk geslacht woonachtig binnen de vesting zijn er duidelijk het slechts aan toe. De sterftekansen van een zuigeling van het vrouwelijke geslacht binnen de vesting

daarentegen zijn ongeveer even groot als die van zuigelingen van het mannelijk geslacht buiten de vesting, alhoewel de significantie van dit verband zwakker is dan bij de anderen. De overlevingskansen van zuigelingen van het vrouwelijke geslacht buiten de vesting zijn tenslotte veruit het grootst.

Conclusie

Over de gehele periode 1880-1900 gezien spelen twee van de onderzochte onafhankelijke variabelen een rol in de grootte van de sterftekansen onder zuigelingen in Nijmegen. Dat mannelijke zuigelingen een significant grotere kans hebben te overlijden dan vrouwelijke is op zich geen verrassende uitkomst. Dit structurele onderscheid is reeds lang bekend en laat zich niet binden door tijd of plaats.

Dat de woonplaats van een zuigeling binnen Nijmegen relevant is voor diens overlevingskansen ligt echter minder voor de hand. Indien men vervolgens de stadsmuren als grens tussen categorieën beschouwt, blijkt de afwijking in sterftekansen niet alleen relevant, maar ook significant te zijn. Zuigelingen van het mannelijk geslacht binnen de vesting hebben van alle Nijmeegse zuigelingen de kleinste kansen één jaar oud te worden. Meisjes van buiten de vesting daarentegen hebben de grootste kans hun eerste levensjaar succesvol te doorstaan. Aangezien de stadsmuren na de ontmanteling nog een dermate grote invloed hebben, is het goed denkbaar dat vóór de vestingwet van 1874 de omwalling van Nijmegen een nóg belangrijkere factor was voor het welzijn van zuigelingen, en daarmee ook de bevolking.

Vanuit deze optiek zou de invloed van de vesting op de zuigelingensterfte in de daaropvolgende jaren steeds minder moeten worden. De significantie van Vesting als onafhankelijke variabele is vermoedelijk groter in de periode 1880-1890 dan in de periode 1890-1900. Na verloop van tijd wordt de invloed van de stadsmuren immers steeds kleiner, omdat deze, in tegenstelling tot vóór 1890, de Nijmeegse bevolking en economie niet meer hinderen in haar ontplooiing. De beide perioden hebben we vergeleken, maar aangezien, zoals eerder vermeld, de steekproef over de periode 1880-1890 niet betrouwbaar is, hebben onze bevindingen aan zeggingskracht verloren. Een uitgebreide analyse van geboorte, sterfte en migratie gedurende de periode 1860-1910, bijvoorbeeld middels een gezinsreconstructie, zou een duidelijker antwoord kunnen geven op de vraag in hoeverre de ontmanteling van de vestingmuren in Nijmegen van invloed is geweest op de demografie.

Marlies Veerkamp

De boeken top vijf van...

Marlies Veerkamp (Amsterdam 1975) is sinds 1 september 2000 werkzaam als aio bij de afdeling middeleeuwse geschiedenis aan de KUN. Door middel van deze boeken top vijf gunnen we eenieder de mogelijkheid kennis met haar te maken. Voor *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen* heeft ze een aantal boeken geselecteerd die op haar een onuitwisbare indruk heeft achtergelaten. In deze boeken top vijf blijkt hoe haar studie Engels en haar verblijf in Leuven van invloed zijn geweest.

Marlies Veerkamp studeerde Engelse Taal- en Letterkunde (1998) en Mediëvistiek (1999) aan de KUN en behaalde tevens een postacademisch diploma in de Geschiedenis aan de KU Leuven (2000). Ze werkt momenteel aan haar proefschrift met de werktitel: *De Middeleeuwen in schoolboeken voor het katholiek lager en middelbaar onderwijs van 1857 tot 1990*.

1. Penelope Lively, *Moontiger* (London 1987)

De nummer één op de lijst moest toch wel een roman worden van Penelope Lively, de schrijfster die het onderwerp was van de eindschrijft voor mijn studie Engels. Penelope Lively wordt geboren in het Cairo van 1933 als de enige dochter van een bankdirecteur. Tot aan de scheiding van haar ouders in 1945 verblijft zij in Egypte waarna zij naar Engeland wordt gestuurd om naar kostschool te gaan. Een groter contrast is niet denkbaar: van de vrije warme koloniale cultuur naar het druilerige klimaat van de Engelse samenleving. Haar ervaringen in Egypte heeft zij beschreven in het autobiografische *Oleander, Jacaranda: a childhood perceived* (London 1994). Het was te verwachten dat Egypte ook een veelvuldig terugkerend thema zou worden in de romans, korte verhalen en kinderboeken van Penelope Lively. In het voorwoord van *Moontiger*, waarvoor Lively overigens in 1987 de Booker Prize ontving, verwoordt zij deze invloed op pregnante wijze: "I was born in Cairo and spent my childhood there during the war. I have also to acknowledge the contribution of that *alter ego*, understanding little but seeing a great deal." In *Moontiger* beschrijft Penelope Lively de lotgevallen van Claudia Hampton, een historica van in de zeventig, die op haar sterfbed terugblijkt op haar leven. Centraal in het verhaal staat de relatie met een jonge officier, Tom Southern, die ze als correspondentie voor een Engelse krant ontmoet aan het Egyptische front tijdens de Tweede Wereldoorlog. Livelys typeringen van personen en setting ademen de sfeer van het Engelse kolonialisme zoals dat ook terug te vinden is in boeken als *A Good Man in Africa*, *Passage to India* en *The Jewel in the Crown*. In *Oleander, Jacaranda* beschrijft Penelope Lively dat Engelse

kolonialisme in een notendop: "England was pink. I knew that from Bartholomew's atlas. Pink was good. And there was plenty of it, too, a global rash".

2. Toni Morrison, *Song of Solomon* (London 1978)

Lang voordat talkshowpresentatrice Oprah Winfrey deze roman op de boekenlijst voor *Oprah's Bookclub* plaatste, was ik al verkocht. Tijdens de cursus *Twentieth-Century American Literature*, die ik volgde in het kader van mijn studie Engels, moest ik deze roman van Nobelprijswinnares Toni Morrison lezen. Nog nooit heb ik zo graag mijn 'plicht' vervuld. *Song of Solomon* is een soort 'Bildungsroman' over een 'zwarte' jongen, Milkman, die op zijn zoektocht naar de zin van het leven allerlei obstakels moet zien te overwinnen voordat hij zich een volwaardig lid van de 'zwarte' gemeenschap mag noemen. Hoewel gedeeltelijk bedoeld als aanklacht tegen het Amerikaanse verleden, ademt *Song of Solomon* een welhaast 'klassieke' romantische sfeer van magie zoals die vaak aan de Middeleeuwen wordt toegeschreven. Bovendien wordt in de roman gebruik gemaakt van het vertellers-perspectief gelardeerd met een flinke dosis 'omgangstaal.' Deze vorm is niet toevallig gekozen: de 'zwarte'gemeenschap was tot in de twintigste eeuw voor een groot gedeelte analfabeet en baseerde haar geschiedenis, net zoals in de Middeleeuwen, op de orale traditie. Deze sfeer van magie en orale traditie is ook terug te vinden in de roman *Love Medicine* van Louise Erdrich (New York 1984/1993). Wat Toni Morrison is voor de 'African-Americans' is Louise Erdrich, zelf van Duits-Indiaanse afkomst, voor de 'Native-Americans.' Beide boeken behandelen een gedeelte van de zwarte vlek in de geschiedenis van de Verenigde Staten: de onderdrukking van de niet-blanken. Mijn keuze voor deze boekenlijst was dan ook een moeilijke: wordt het Erdrich of Morrison? Het werd de laatste omdat *Song of Solomon*, in tegenstelling tot *Love Medicine* (dat losse verhalen bevat over één familie), een doorlopend verhaal is, gevat in een strakke (maar ogenschijnlijk losse) literaire constructie.

3. Edith Hahn Beer (with Susan Dworkin), *The Nazi Officer's Wife* (New York 1999)

Dit boek heb ik recentelijk gelezen nadat ik een advertentie zag voor de Nederlandse vertaling getiteld *De joodse bruid*. De roman verhaalt over de waargebeurde geschiedenis van een joodse vrouw die om te overleven zich voordoet als arische en uiteindelijk trouwt met een nazi-officier. Toen ik de achterflap van het boek las, moest ik gelijk weer denken aan de roman *Pursuit* van Robert L. Fish (New York 1978) die, hoewel geen waargebeurd verhaal en literair gezien een treetje lager dan *The Nazi Officer's Wife*, mij enkele jaren geleden enorm boeide. Fish beschrijft een nazi-officier die door een plastisch chirurg zijn arische uiterlijk laat vervangen door een joods uiterlijk. Door zich

voor te doen als niet-belijdende Jood hoopt hij niet door de mand te vallen en wil hij ontsnappen aan de Geallieerden door zich naar een concentratiekamp te laten vervoeren dat op het punt staat bevrijd te worden door de Russen. In *The Nazi Officer's Wife* gebeurt eigenlijk het omgekeerde, weliswaar zonder plastische chirurgie. Edith Hahn studeert rechten in Wenen wanneer Oostenrijk zich in 1938 aansluit bij Nazi-Duitsland. Nadat haar moeder op transport gesteld is en haar laffe Oostenrijkse vriendje niet van plan is haar te helpen, biedt haar vriendin Christl Denner aan te liegen over het verliezen van haar identiteitspapieren zodat Edith op haar 'verloren' papieren naar München kan gaan. Wanneer je aan het boek begint, lijkt alles, net zoals in het boek van Fish, nog fictie maar als je aanbeldt bij het foto-gedeelte realiseer je je dat deze identiteitsverandering, waarbij Edith Hahn haar joodse opvoeding moest verloochenen, een onmogelijke opgave moet zijn geweest. Ze was, zoals ze zelf beschrijft, een U-boot, een jodin die het leven leidde van een volgzame Duitse huisvrouw.

4. Ernest Hemingway, *A Farewell to Arms* (London 1929)

Wanneer Hemingway de revue paseert, gaat het toch meestal over zijn zucht naar vrouwen, drank en de jacht op wilde dieren. De meeste boeken en korte verhalen die van Hemingway zijn overgeleverd, bevestigen dat beeld dan ook. Maar dat de vertolker van de aan hem ontleende 'iceberg theory' (cf. met behulp van korte beschrijvende zinnen de intensiteit van een gebeurtenis weergeven) ook een hele ingetogen liefdesgeschiedenis kon schrijven, is bij het grote publiek vrijwel onbekend. *A Farewell to Arms* beschrijft de liefde van Frederik Henry voor Catherine Barkley in het Italië van de Eerste Wereldoorlog gebaseerd op Hemingways verhouding met Agnes von Kurowsky toen hij, net als vele andere schrijvers van zijn generatie, het grote avontuur opzocht en ambulancechauffeur werd tijdens die Eerste Wereldoorlog. Een aantal jaren geleden heeft Richard Attenborough een poging gewaagd de echte liefdesgeschiedenis van Hemingway en Agnes te verfilmen (*In Love and War* (1997)), gebaseerd op een boek van Henry S. Villard en James Nagel, *Hemingway in Love and War*, waarin het verloren gewaande dagboek van Agnes beschreven wordt. Maar wie ooit *A Farewell to Arms* gelezen heeft en de woorden van Catherine hoort weerklinken ("You're my religion") zal nooit genoeg nemen met een slap aftreksel uit Hollywood.

5. Katharina Smeyers, *Schapenvellen en ganzenveren. Het verhaal van het middeleeuwse boek* (met tekeningen van Doris Brekelmans) (Leuven 1999)

Toen ik in augustus 2000 vlak voor mijn verhuizing van Leuven terug naar Nijmegen mijn laatste franken uit ging geven, liep ik eens bij het Davidsfonds

aan de Blijde-Inkomststraat binnen omdat ik gehoord had dat Katharina Smeyers zo'n leuk jeugdboek had geschreven. Katharina Smeyers (Leuven 1968) is wetenschappelijk medewerker bij het Studiecentrum Vlaamse Miniaturisten van de KU Leuven, gevestigd in de Centrale Bibliotheek aan het Mgr. Ladeuzeplein. In haar vrije tijd schrijft zij kinderboeken en *Schapenvellen en Ganzenveren* is haar debuut. Van haar vader, wijlen professor Maurits Smeyers, kreeg ze de middeleeuwse cultuur met de paplepel ingegoten en dat is niet onverdienstelijk gebleken. In dit boek komen vrijwel alle vaklui aan bod die bijdroegen aan de vervaardiging van een middeleeuws boek: de perkamentmaker, de kopiist, de rubricator, de miniaturist en de boekbinder. Aan de hand van korte anekdotische stukjes die het verhaal, zoals zij zelf zegt, van 'schaap tot boek doorspekken', ontdekken de kinderen (en volwassenen) van alles over lezen en leven in de Middeleeuwen. Om aan te geven dat het schrijven van een boek in de Middeleeuwen lang niet zo snel ging als nu met behulp van de computer, wordt een middeleeuwse kopiist geciteerd die verzucht: 'nu het boek is overgeschreven, ga ik de botten breken van de geleerde die het heeft opgesteld.' Behalve met eigentijdse illustraties van Doris Brekelmans is het boek, naar goed middeleeuws voorbeeld, verlucht met prachtige miniaturen en zgn. randversieringen of 'drolerieën' (Fr. 'drôle': grappig, vreemd). Kortom: *Schapenvellen en ganzenveren* is een lust voor zowel het oog als het (kinder)oor. Niet voor niets ontving Katharina Smeyers tijdens de Jeugdboekenweek van maart 2000 een Boekenwelp en verwierf zij een plaats op de zgn. 'longlist' van de Gouden Uil voor Jeugdliteratuur als enige non-fictiewerk. Inmiddels zijn er vertalingen in het Noors en het Duits gepland en een vervolg staat al in de steigers. Niet gek voor een debuut.

Lettres provinciales

Vertrek prof.dr. H.C.C. de Schepper

Met ingang van 1 januari jl. heeft Hugo de Schepper, de hoogleraar Nieuwe Tijd, de afdeling geschiedenis verlaten vanwege het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Hugo de Schepper werd geboren op 12 november 1934 te Aalst. Hij haalde zijn doctoraal in de Letteren en Wijsbegeerte in 1956 aan de Katholieke Universiteit te Leuven en ging hierna aan de slag als docent geschiedenis in Sint-Niklaas. Na een aanstelling tot onderzoeker aan het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk onderzoek van 1961 tot 1963, werd hij benoemd tot rijksarchivaris van het Algemeen Rijksarchief te Brussel. In 1972 promoveerde De Schepper, waarna hij vanaf 1975 verbonden werd aan de afdeling rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, vanaf 1979 als hoogleraar. In 1984 werd hij aangesteld als hoogleraar Algemene en Nederlandse Geschiedenis van de Nieuwe Tijd aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Wijziging leerstoelen Geschiedenis

Met ingang van 1 januari zijn tevens de leerstoelen herverdeeld. De leerstoelen Oudheid, Middeleeuwen en Economische en Sociale Geschie-

denis zijn gehandhaafd; de leerstoel Nieuwe Geschiedenis, voorheen bemand door De Schepper, is samengevoegd met de leerstoel Cultuurgeschiedenis, voorheen bemand door prof.dr. J.A.H. Bots. Deze nieuwe leerstoel is toegewezen aan prof.dr. P.J.A.N. Rietbergen, voorheen Bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de Europese Expansie, i.h.b. de culturele en ideologische repercussies hiervan in Europa zelf. De leerstoel Nieuwste Geschiedenis blijft gehandhaafd, zij het dat het wordt uitgebreid met het predikaat Politieke Geschiedenis.

A.E.M. Janssen

Met ingang van 1 februari jl. heeft dr. A.E.M. Janssen (1940) de afdeling Geschiedenis verlaten, gebruik makend van de FPU-regeling. Toon Janssen was jarenlang in de vakgroep en afdeling geschiedenis verantwoordelijk voor de cursus Historiografie en voor de Algemene Inleiding. Janssen begon in 1958 met zijn studie Nieuwe Geschiedenis in Nijmegen en heeft deze naar eigen zeggen nooit afgemaakt, hetgeen typerend is voor de wijze waarop hij zijn studenten bejegende. Daarnaast stond Toon Janssen aan de wieg van *Ex Tempore*.

NWO-pionier

Begin februari werd bekend dat NWO aan dr. I.P. Bejczy een Pionier-subsidie heeft toegekend voor de realisering van zijn onderzoeksvorstel: *A Genealogy of Morals: The Cardinal Virtues in Medieval Discourse*. Het betreft hier een vijf jaar durend onderzoeks-programma dat de programmaleider samen drie postdocs en twee aio's gaat uitvoeren. De eerder aan Bejczy toegekende NWO-subsidie uit de eerste ronde van de Vernieuwingsimpuls zal daartoe met Pionier-middelen worden aangevuld.

Expositie in het Museum De Stratemakerstoren

In De Stratemakerstoren aan de Waalkade in Nijmegen is tot 27 mei 2001 de expositie 'Van Hezelstraat tot Marikenstraat' te zien, over straten in het Nijmeegse centrum en hun geschiedenis. In oude foto's en pentekeningen van Leo van Stijn is te zien hoe het vroeger was. Alle straatnamen in de expositie krijgen een historische verklaring.

Gemeentearchief Nijmegen

Binnenkort verhuist het Gemeentearchief Nijmegen van het Arsenaal aan de Mariënborg naar de nabijgelegen nieuwe behuizing voor Openbare Bibliotheek en Gemeentearchief tezamen. Het Gemeentearchief is vanaf 9 januari 2001 en tot nader bericht geopend op dinsdag, woensdag en vrijdag van 10 tot 17 uur, op donderdag van 10 tot 21 uur, op de oude locatie in het

Arsenaal. Voor nader informatie: Gemeentearchief, tel. 024 329 22 80.

Lezingen van de Nederlandse Genealogische Vereniging, Kwartier van Nijmegen

De Nijmeegse afdeling van de Nederlandse Genealogische Vereniging organiseert elke derde dinsdag van de maand een lezing.

17 april 2001: H. van den Broek spreekt over de geschiedenis van de geneeskunde

15 mei: 2001: P. Leeman spreekt over het restaureren en reproduceren van documenten.

De lezingen vinden plaats in het ROC, Archipelstraat 114 te Nijmegen. Aanvang: 20.00 uur.

Het nieuwe geschiedenisonderwijs volgens de commissie-De Rooy

Om het historisch besef van de jeugd naar een acceptabel niveau te tillen is in Nederland de laatste tijd weer een discussie geopend over het historisch onderwijs. De geschiedenis zal in tijdvakken worden ingedeeld. Deze tijdvakken komen zowel op de basisschool als in de basisvorming van het voortgezet onderwijs in chronologische volgorde aan de orde. Eindexamenkandidaten havo/vwo lopen de geschiedenis zelfs voor een derde keer helemaal langs.

Historisch besef is het centrale begrip in het commissieadvies van deze commissie, onder leiding van de Amsterdamse hoogleraar Piet de Rooy. Hierbij speelt niet alleen feitenkennis een rol, maar komen

'Lettres provinciales'

ook inzicht en toepasbaarheid om de hoek kijken. Herhaling moet er voor zorgen dat de algemene lijnen van de wereldgeschiedenis blijven hangen bij de leerlingen.

De tien tijdvakken zijn geen resultaat van een wetenschappelijke indeling, maar hebben de functie van handig hulpmiddel bij het onthouden. De tijdvakken hebben de volgende flitsende namen gekregen: jagers en boeren (tot 3000 v. C.), Grieken en Romeinen (3000 v. C. - 500 n.C.), monniken en ridders (500 - 1000), steden en staten (1000-1500), ontdekkers en hervormers (1500-1600), regenten en vorsten (1600-1700), pruiken en revoluties (1700-1800), burgers en stoommachines (1800-1900), wereldoorlogen (1900-1950), televisie en computer (vanaf 1950).

Hiernaast heeft de commissie een verplicht vak geschiedenis en maatschappij ontwikkeld. Hierin staat burgerschap, de rechten en plichten van burgers, centraal. Vooral de laatste vijf tijdvakken zullen tijdens deze lessen een rol spelen.

Hora est! Gepromoveerden in Nijmegen

Op 17 januari 2001 promoveerde K.H. Lenz bij prof. dr. J.K. Haalebos op het proefschrift getiteld *Römische Waffen, militärische Ausrüstung und militärische Befunde aus dem Stadtgebiet der Colonia Ulpia Traiana (Xanten)*.

Op 1 februari 2001 promoveerde S. Gropp bij prof. dr. H. de Schepper op het proefschrift getiteld *Die städtische Münzprägung zu Deventer und Nimwegen, 1528/43-1591. Städtischer Partikularismus gegen habsburger Zentralismus in den östlichen Niederlanden*.

Op 22 maart 2001 promoveerde E.P.J.M. de Groot bij prof. dr. B.J.H. Aikema en prof. dr. G. Schilder op het proefschrift getiteld *De Atlas Blaeu-Van der Hem. De verzamelde wereld van een 17de-eeuwse liefhebber*.

In Memoriam Drs. Wil van de Pas

Wil van de Pas, de trouwe aanwezige op de bijeenkomsten van promoti en promovendi Nieuwe Geschiedenis, is niet meer. Daags voor Wil door een hartstilstand tijdens het hardlopen ineen zakte, had hij mij nog een e-mail gedaan om mij mee te delen dat hij zeker zou deelnemen aan de vergadering die op de laatste zaterdag van januari jl. was gepland. Het mocht worden verwacht dat hij vanuit zijn brede belangstelling weer – zoals altijd – met goed overwogen opmerkingen, nuttige suggesties en scherpzinnige vragen bij de referaten uit de hoek zou komen. Iedere keer weer bleek hij ook bij de daaraanvolgende gemeenschappelijke lunch in restaurant Valdin een olijke en genoeglijke tafelgenoot. In plaats daarvan hebben wij, talrijk opgekomen en verslagen door ongeloof, Wil op die zwaar regenachtige zaterdagochtend ten grave gedragen. Tegen beter weten in, hadden wij gehoopt dat het niet waar zou zijn. Hij lag echter reeds een week buiten bewustzijn, toen hij op woensdag 24 januari overleed, nog geen veertig jaar oud. Wij kunnen ons moeilijk voorstellen dat hij er op onze halfjaarlijkse bijeenkomsten niet meer bij zal zijn.

Hoewel Wil van de Pas in 1988 afstudeerde op een uitzonderlijk lijvige en gedegen scriptie over het waterschap Mastenbroek in de late Middeleeuwen, nam hij kort na zijn afstuderen vanuit het Rijksarchief

Gelderland met mij contact over een reeds goeddeels geformuleerde onderzoeksaanvraag over "De Rekenkamer te Arnhem en het domeinbeheer vanaf het Verdrag van Venlo (1543) tot ca 1600". Tijdens zijn vervangende dienstplicht op het Rijksarchief was zijn belangstelling voor de geschiedenis van besturen en bureaucraten gebleken. Zijn aanvraag bij het ZWO te Den Haag leidde tot een vierjarige aanstelling als Onderzoeker in opleiding (Oio) bij onze afdeling, met ingang van 1 februari 1990. In de laatste twee jaren van zijn mandaat hielp hij mij tevens bij mijn doctoraal werkcolleges over "Belastingen in de XVIde-XVIIIde eeuwen". Voor de studenten was hij een volleerde en onbaatzuchtige vraagbaak; zelfs nadat zijn dienstverband reeds lang was afgelopen. Hij was tevens met lezingen en artikelen actief in het kader van de interuniversitaire Werkgroep "Geschiedenis van de Openbare Financiën". Wil hield overigens lezingen in Nederland en in Vlaanderen voor een zeer divers publiek van rechtshistorici, fiscalisten en andere historici. In 1992 verbleef hij met een Belgische onderzoeksbeurs gedurende vijf maanden voor archiefonderzoek in Brussel. Hij was er een graag geziene figuur, die rond zich vele vrienden verzamelde uit verschillende landen, waarmee hij tot het einde toe nauw contact bleef onderhouden.

In de herdenkingsbundel Verdrag en Traktaat van Venlo 1543-1993 (Hilversum 1993) onder

'Lettres provinciales'

redactie van F. Keverling Buisman e.a. publiceerde Wil van de Pas een veel geraadpleegd overzichtsartikel "Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie in Gelre in transitie 1543-1581". Het getuigt van een grondig en persoonlijk inzicht in de permanente structuren van bestuur, rechtspraak en openbare financiën. De geschiedenis van de Gelderse domeinen en financiën en hun belang in het geheel van de Nederlandse staatsfinanciën was echter zijn grote wetenschappelijke liefde. Daarvan getuigt o.m. zijn belangrijke publicatie "Gelre's eigen gelden. Het financiële belang van een niet-patrimoniaal gewest in de Habsburgse Nederlanden 1543-1581", in W. Fritschy (ed.), Doel en middel. Aspecten van financieel overheidsbeleid in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden (Amsterdam 1995). Onder wetenschappers had Wil op het gebied van de geschiedenis der openbare financiën een uitstekende faam opgebouwd. Hij werd dan ook gevraagd om in het repertorium De Centrale Overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden 1482-1795 (Brussel 1994) o.l.v. E. Aerts e.a. mede te werken en hij kweet zich voortreffelijk van zijn taak met twee opgemerkte artikelen over de "Rekenkamer van Holland (1477-1585)" en over de "Rekenkamer van Gelre (1559-1578, 1580-1681)".¹

¹ Hiervan verscheen ook een Franstalige versie E. Aerts e.a. (eds.), Les institutions du gouvernement central des

Wil koesterde evenwel steeds grootsere en onstuitbare plannen. Hij zou een comparatieve studie schrijven over de vier centrale Rekenkamers in de Nederlanden. Een andere idee van een paar jaren geleden was, dat hij hét boek zou schrijven over de domeinen en financiën in het oude Gelre in heel Nederlands perspectief. Enige maanden geleden, scheen Wil er weer oren naar te hebben niet het perfecte boek te schrijven dat hij voor ogen had, maar op "minder" te promoveren. Hij had mij beloofd dit jaar zijn proefschrift in te dienen. Zelfs zijn paronymen waren reeds uitgezocht. Ik kan mij echter niet voorstellen dat er geen tastbaar resultaat meer zou komen van zijn inspanningen. Ik hoop nu zijn computerbestanden en manuscripten die klaar of nagenoeg klaar liggen, op te diepen en publiceerbaar te maken. Ook de copromotor Prof. Mr. Keverling Buisman (Universiteit van Amsterdam), Rijksarchivaris in Gelderland, zal daaraan meewerken. Wij zijn dat aan zijn nagedachtenis verplicht.

H. de Schepper

Pays-Bas Habsbourgeois 1482-1795 (Brussel 1995) 988 blz. Het artikel over de Gelderse Rekenkamer schreef hij samen met Archivaris G. Venner.

In memoriam J.K. Haalebos

Op 6 maart j.l. is helaas plotseling overleden prof.dr Jan Kees Haalebos, hoogleraar Provinciaal-Romeinse Archeologie aan de KU Nijmegen.

Haalebos was één van de meest productieve archeologen van Nederland, hij heeft zeer veel gepubliceerd en geproduceerd. Hij heeft zich vooral geconcentreerd op Romeins Nijmegen, het Romeinse leger in de noordwest - hoek van het imperium, Romeins Roemenië en opgravingen in Alphen a/d Rijn en omgeving, die betrekking hadden op de Romeinse keizertijd. Hij was tevens een gerenommeerd kenner van Latijnse inscripties, met name die uit de noordelijke en noordwestelijke grensgebieden van het Romeinse imperium.

Haalebos werkte vanuit vondsten en teksten, van onderaf, hij was geen vriend van het bevestigen of verwerpen van stellingen, die op theoretische a priori - inzichten gebaseerd waren. Een grondwet van wetenschappelijk werk was voor hem, dat wetenschappelijke publicaties de gegevens waarop conclusies gebaseerd worden, volledig en helder laten zien. De lezer moet alles scherp kunnen controleren. Dit heeft Haalebos in zijn langere publicaties altijd op een voortreffelijke manier in de praktijk gebracht.

Haalebos wist altijd snel in de bekendheid te brengen, wat hij en zijn helpers tijdens opgravingen gevonden hadden. Dat ligt helaas

wel eens anders: talloze archeologische vondsten worden pas gepubliceerd wanneer ze al tien of meer jaren in een kast gelegen hebben.

Hier is geen plaats voor een volledige bibliografie. Ondergetekende beperkt zich tot twee publicaties waarop Haalebos zelf trots was:

1. *Het grafveld van Nijmegen-Hatert: een begraafplaats uit de eerste drie eeuwen na Chr. op het platteland bij Noviomagus Batavorum, Nijmegen 1990 (met Duitstalige samenvatting);*
2. *Castra en canabae: opgravingen op het terrein van het voormalige Canisiuscollege te Nijmegen 1987-1992, Nijmegen 1993 (herziene Duitstalige versie Nijmegen 1995).*

Haalebos was lid van een reeks van wetenschappelijke verenigingen en heeft vele congressen verrijkt met zijn bijdragen, laatst nog in september 2000 op het achttiende limescongres in Amman, Jordanië.

Met name in de laatste jaren heeft hij ook zijn onderwijsactiviteiten uitgebreid. Hij gaf altijd al colleges aan min of meer gevorderde studenten geschiedenis, klassieken en kunstgeschiedenis die voor zijn vak kozen, maar in het laatste decennium heeft hij inleidende colleges en practica ontwikkeld, die tevens voor beginnende studenten bedoeld waren. Ondergetekende

heeft geregeld met hem samen scripties begeleid, vooral van studenten geschiedenis die geïnteresseerd waren in de historie van Nederland in de Romeinse tijd. Een aantal van hen zijn bij Haalebos gebleven en hebben hem steeds geassisteerd bij zijn opgravingswerk. Bij zijn dood liet hij immers een staf van 13 personen achter. Het vinden van de middelen daarvoor, die voor het leeuwendeel niet van de universiteit kwamen, was een enorm werk en een groot succes.

L. de Blois

Recensies

Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 : Welvaart in zwart-wit*. Met medewerking van Sandra van Voorst, Klaas van Berkel, Hans van Maanen, Frans Ruiters en Wilma Sütö. Reeks: Nederlandse cultuur in Europese context ; 4. (Den Haag: Sdu Uitgevers 2000) 580 p., ISBN 90 12 08623, f 95,-

Toen ik aan de Wageningen Universiteit begon aan mijn geschiedkundige promotieonderzoek, had ik een handicap. Ik ben opgeleid tot sociaal geograaf, en niet tot historicus. Het bestaan van overzichtswerken op het gebied van geschiedenis was voor mij dus van groot belang. Ondanks, of misschien juist wel dankzij het oppervlakkige karakter van dergelijke publicaties werd het mij mogelijk gemaakt in betrekkelijk korte tijd een basis aan historische kennis aan te leggen. Met de komst van het door NWO mogelijk gemaakte prioriteitsprogramma 'Nederlandse cultuur in Europese context' is een nieuwe serie van overzichtswerken in de maak. Het programma concentreert zich op vier ijkpunten: de jaren rond 1650, 1800, 1900 en 1950. Ieder ijkpunt komt aan bod in de vier reeds gepubliceerde overzichtswerken. Daarnaast is rond ieder ijkpunt een aantal deelstudies gepubliceerd, die ieder een specifiek aspect van de periode behandelen. Doordat de Europese context een beetje in het gedrang is geraakt, verschijnt er naast de vier delen nog een synthetiserend deel, waarin de internationale context alsnog de aandacht krijgt die het verdient.

Van de vier overzichtswerken zijn de delen 1650 : *Bevochten eendracht* (onder redactie van Willem Frijhoff en Marijke Spies) en 1900 : *hoogtij van burgerlijke cultuur* (onder redactie van Jan Bank en Maarten van Buuren) al verschenen. Recent is 1950: *Welvaart in zwart-wit* uitgegeven, van Kees Schuyt en Ed Taverne. Het boek is evenals de voorgaande delen mooi uitgegeven. De lay-out is rustig en het boek is geïllustreerd met schitterend fotomateriaal. Deze combinatie maakt het boek prettig leesbaar. Hiertoe draagt ook de heldere structuur van het boek bij. Het bestaat uit vier inhoudelijke delen: 'Welvaart in wording' (economische geschiedenis), 'De reconstructie van Nederland' (geografische ontwikkelingen), 'Het sociale en politieke leven' (sociale en politieke geschiedenis) en 'Beweging in de cultuur' (de geschiedenis van kunst en literatuur).

Hoewel de auteurs er op de eerste pagina van de inleiding al op wijzen niet de pretentie te hebben gehad 'het' standaardwerk over de cultuurgeschiedenis van de jaren vijftig en zestig geschreven te hebben, maken ze het zich niet gemakkelijk. Ze hebben, naar eigen zeggen, "een analyse beproefd van de

fundamentele transformatie die ons land tussen 1945 en 1973 op economisch, sociaal en cultureel gebied heeft doorgemaakt". Wanneer deze analyse nader bekeken wordt, bijvoorbeeld in het deel 'De reconstructie van Nederland', dan blijkt dat het werken met een zo ruim geformuleerde vraagstelling erg moeilijk, zo niet onmogelijk is.

In de eerste plaats is de beschrijving van Nederland vrijwel volledig gebaseerd op ontwikkelingen in het westen van het land. Alleen in zeer uitzonderlijke gevallen betreffen de beschrijvingen de verder landinwaarts gelegen delen van Nederland. De zandgronden echter, die goed zijn voor meer dan 40% van het oppervlak van Nederland, zijn categorisch buiten beschouwing gelaten. In het geval van het beschrijven van bijvoorbeeld ruilverkaveling (in hoofdstuk 5 van 1950: *Welvaart in zwart-wit*) is dit op zijn minst merkwaardig. Temeer wanneer in ogenschouw wordt genomen dat een speciale deelstudie in het kader van *Ijkpunt 1950* geweid is aan de naoorlogse periode van de ruilverkaveling. Dit boek, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk* van Gerrie Andela, wordt slechts één keer geciteerd.

Niet alleen wat betreft de ontwikkeling van het platteland wordt West-Nederland als maatstaf genomen. Ook wanneer de verandering van de stad op "economisch, sociaal en cultureel gebied" wordt onderzocht, blijkt dat voornamelijk de steden in de randstad centraal worden gesteld. Nijmegen en Middelburg, zwaar getroffen in de oorlog, worden wel genoemd, maar niet in de analyse opgenomen. Hetzelfde geldt voor de kwalijke gevolgen van suburbanisatie voor het landelijk gebied. Deze worden eveneens wel genoemd, maar nauwelijks toegelicht of uitgewerkt.

Dit brengt mij bij het laatste punt van kritiek. Het boek is sterk beschrijvend van aard. Hoewel af en toe verklaringen voor bepaalde ontwikkelingen worden gegeven, is van messcherpe analyses nauwelijks sprake. Dit is waarschijnlijk het gevolg van de al eerder genoemde brede vraagstelling waarmee de auteurs hebben gewerkt. Hiermee laten de schrijvers van 1950: *Welvaart in zwart-wit* wat mij betreft de grootste steek vallen. Voor mij persoonlijk verdient een analyse van een paar ontwikkelingen de voorkeur boven een beschrijving van bijna alle gebeurtenissen en ontwikkelingen van de naoorlogse periode (tot ongeveer 1973) die een kunsthistoricus en een socioloog kunnen verzinnen.

Het schrijven van een overzichtswerk is niet eenvoudig. De schrijver moet een balans vinden tussen de juiste mate van detail en de hoofdlijnen van ontwikkelingen. Daarnaast moet ieder nieuw overzichtswerk nog iets toevoegen aan de diverse voorgangers. Gesteund door de reeds gepubliceerde zes deelstudies zouden de auteurs van 1950: *Welvaart in zwart-wit* toch in staat moeten zijn geweest om met nieuwe inzichten te komen. Dit gebeurt in het boek naar mijn smaak te weinig. Doordat de resultaten van de deelstudies worden gecondenseerd in het uiteindelijke overzichtswerk, raakt veel detail verloren. Van de originele en duidelijke invalshoek van de reeks 'Nederlandse

cultuur in Europese context', het internationale perspectief, is slechts zeer summier iets terug te vinden in het overzichtswerk. Dit perspectief zou nu juist dat extra element zijn geweest dat dit boek boven andere overzichtswerken had kunnen laten uitstijgen.

Toch lijkt de bovenstaande kritiek het boek tekort te doen. Hoewel 1950: *Welvaart in zwart-wit* weinig wetenschappelijke kennis toevoegt aan de historiografie, is het nog altijd een degelijk en prachtig uitgegeven overzichtswerk. Voor mensen van buiten het historische vakgebied die meer over de geschiedenis van de jaren vijftig, zestig en zeventig van de twintigste eeuw willen weten, is het boek uitstekend geschikt. Ik heb het dan ook met bijzonder veel plezier gelezen.

Simon van den Bergh

□

Jaarboek Numaga 2000, jaargang XLVII, (Nijmegen, 2000), ISBN 90 74184 11 1, 190 p., f 45,-

Na het prachtige themanummer van vorige jaar, waarin de ruimtelijke ontwikkeling van Nijmegen vanaf de Oudheid tot 1999 in beeld is gebracht, volgt de nieuwste uitgave van het *Jaarboek Numaga* het aloude beproefde recept. Dit betekent dat in de bijdragen vele eeuwen en uiteenlopende thema's van de Nijmeegse geschiedenis aan de orde komen. Het gevolg is dat de bundel weliswaar een weinig specifieke rode draad kent (alle bijdragen maken deel uit van de geschiedenis van Nijmegen en omgeving), maar dat een ieder een artikel in het boek kan vinden dat bij zijn of haar interesses aansluit.

Het eerste artikel in het *Jaarboek* van 2000 is van de hand van wijlen Jan-Kees Haalebos en gaat het verst terug in de tijd. Haalebos beschrijft de betekenis van keizer Traianus voor de stedelijke ontwikkeling van Romeins Nijmegen. Aanleiding hiervoor is het in 1988 in Elst gevonden bronzen getuigenschrift (een Romeins militair diploma), dat uit de eerste weken van de regering Traianus stamt. Mede op grond van de bestudering van deze oorkonde - waarvan de beschrijving in het *Jaarboek* naar de mening van de schrijver dezes te gedetailleerd is voor een boek dat zich (eveneens) richt op niet-academisch geschoolde geïnteresseerden - komt Haalebos tot de conclusie dat Nijmegen in het jaar 98 na Christus, of kort daarna, van keizer Traianus stadsrechten moet hebben gekregen. De stad heeft volgens Haalebos (die zijn artikel de toepasselijke titel 'Mosterd na de maaltijd' heeft geven) in 1998 dan ook een jubileum onopgemerkt voorbij laten gaan.

Bert Thissen toont aan dat Nijmegen aan het einde van het millennium nog een ander jubileum kende. In zijn bijdrage doet hij uitvoerig verslag van de omstandigheden waaronder de nederzettingen Lindenholt en Honicholt (het

latere Neerbosch) 700 jaar geleden zijn ontstaan. De auteur doet dit aan de hand van een op 20 november 1300 gedateerde oorkonde, waarin staat beschreven hoe Reinald I, graaf van Gelre, twee bossen bij Nijmegen overdroeg aan een zestal lieden die daarmee het recht kregen om het gebied door kolonisten in cultuur te brengen. De genoemde oorkonde geldt dan ook als stichtingsbrief van Lindenholt en het huidige Neerbosch. Reden voor Numaga om dit jubileum kracht bij te zetten en de presentatie van het *Jaarboek 2000* in het Van 't Lindenhoutmuseum in Neerbosch te laten plaatsvinden. Voorts laat Numaga met de plaatsing van dit artikel zien dat ze zich niet voor niets 'de vereniging tot beoefening van de Geschiedenis van Nijmegen en Omgeving' noemt. Want hoewel Lindenholt en Neerbosch vandaag de dag tot Nijmegen behoren, was dit voorheen niet het geval. Helaas is er in de geschiedschrijving van Nijmegen tot op heden weinig aandacht geweest voor zaken die zich buiten de voormalige stadsmuren - die in de jaren zeventig van de 19^e eeuw zijn gesloopt - hebben afgespeeld (maar wat wel degelijk tot de geschiedenis van de stad moet worden gerekend). Het is dan ook niet verwonderlijk dat Thissen's bijdrage aan het *Jaarboek* van Numaga in de lokale en regionale pers de nodige aandacht heeft gekregen.

Eveneens aardig is het artikel van Gert-Jan Moed, waarin een aspect van een ander vrijwel onontgonnen deel terrein van de Nijmeegse geschiedschrijving centraal staat: de geschiedenis van de sportbeoefening in de stad. In zijn bijdrage schetst Moed - voorzitter van het in Nijmegen gevestigde Nationaal Fietsmuseum Velorama - de belangrijke rol van de Waalstad in de vroegste geschiedenis van de Nederlandse wielersport. In Nijmegen lag in de jaren tachtig van de negentiende eeuw immers de eerste wielersbaan van het land (op de tegenwoordige Wedren). Hierop werd onder auspiciën van de onlangs opgerichte ANWB en de Nijmeegse wielersclub 'Velocitas' nationale baanwedstrijden gehouden.

Liefhebbers van intellectuele geschiedenis komen in het artikel van Paul Bergheyn S.J. aan hun trekken. In diens bijdrage wordt een beschrijving gegeven van de lotgevallen van de bibliotheek van Nijmeegse jezuïeten vanaf de zeventiende eeuw tot en met 1973 (het jaar waarin de bibliotheek grotendeels aan de universiteit van Maastricht werd verkocht).

Peter van der Coelen, conservator oude kunst bij Museum Het Valkhof, presenteert in zijn bijdrage enkele van de belangrijkste aanwinsten voor de collectie tekeningen en prenten van het museum in de afgelopen vijf jaar.

Voorts is in deze aflevering van het *Jaarboek* weer de vertrouwde bibliografie betreffende de geschiedenis van Nijmegen te vinden, evenals recensies van recent uitgekomen boeken betreffende de geschiedenis van de stad. En vanzelfsprekend is in dit jaarboek de Kroniek van Nijmegen over 1999 opgenomen. De samenstellers hiervan hebben gelukkig niet alleen aandacht voor de grote, ingrijpende gebeurtenissen in de stad, maar eveneens oog voor

details. Zo wordt de lezer herinnert aan de sluiting van de Dobbelman-fabriek in Bottendaal, de officiële opening van Museum Het Valkhof door de Koningin én de zonsverduistering van 11 augustus 1999 die ook in Nijmegen het dagelijkse leven gedurende korte tijd liet stilstaan. Ook wordt melding gemaakt van het afscheid van Anita van de Anitabar in de Benedenstad, het uitkomen van de nieuwe cd van Frank Boeijen (die opent met het nummer 'Nijmegen bij zonsondergang') en het verschijnen van een onderzoeksrapport waarin staat te lezen dat Nijmegenaren vijftien procent meer water verbruiken dan anderen in ons land. Eveneens kunnen we in de kroniek lezen dat de gemeente een onderzoek laat uitvoeren naar de oorzaken van dit overvloedige watergebruik. Ongetwijfeld staan de uitkomsten van dit onderzoek in een volgende aflevering van het *Jaarboek Numaga* te lezen.

Werner Timmermans

□

C.C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2000* (Den Haag: Sdu Uitgevers 2000) 210 p., ISBN 90 12 08860 7, f 29,90

Het parlementair jaar 2000 –lopend van september 2000 tot en met september 2001– is spannend geweest. Een aantal thema's die een bijdrage hebben geleverd aan spannende momenten voor de volksvertegenwoordigers en spanningen tussen parlementariërs spreekt een ieder tot de verbeelding. Niet alleen speelde de vuurwerkcramp in Enschede, het aftreden van minister van Binnenlandse Zaken B. Peper, fricties tussen minister-president W. Kok en minister van Buitenlandse Zaken J. van Aartsen, maar er was ook discussie over het voortbestaan van de monarchie en de nieuwe Argentijnse vriendin van onze kroonprins. Een korte blik in de parlementaire kroniek die in het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2000* zowel chronologisch als thematisch is ingedeeld, leert dat ook het Europees Kampioenschap voetballen dat Nederland en België in de zomer van 2000 samen organiseerden, de Betuwelijn, het gas in de Waddenzee en het nieuwe belastingplan tot de nodige debatten in de Kamers heeft geleid. Wat is, buiten de parlementaire kroniek om, terug te vinden van deze enerverende gebeurtenissen in parlementair Nederland in het *Jaarboek* dat het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis dit jaar voor de tweede keer uitgeeft?

Het antwoord op deze vraag is eenvoudig: weinig. Het *Jaarboek* is niet zozeer geconcentreerd op achtergronden van deze specifieke gebeurtenissen, maar is veeleer gebaseerd op fundamenteel parlementaire discussies die in 2000 een rol hebben gespeeld. Bovendien wordt in het *Jaarboek* niet alleen aandacht besteed

aan actuele politieke kwesties, maar krijgen tevens historisch relevante gebeurtenissen een plaats. Voor dit *Jaarboek* zijn daartoe twee thema's die in het parlementair jaar 2000 een belangrijke rol speelden geselecteerd en gehistoriseerd. Er is gekozen voor de thema's 'staatkundige vernieuwing' en 'de monarchie'.

De keuze voor het eerste onderwerp is voortgekomen uit een rapport van de commissie-Elzinga, waarin gesteld wordt dat het dualisme zoals dat op nationaal niveau heerst, ook op lokaal niveau doorgang moet vinden. De redactie vraagt zich af in hoeverre het dualisme daadwerkelijk een rol speelt in de nationale politiek en hoe de huidige politiek in Den Haag zich op dit punt verhoudt tot het verleden. Bovendien roepen de aanbevelingen vragen op over de mogelijkheden van staatkundige vernieuwing. In een aantal bijdragen waarin historische aspecten van deze problematiek aan de orde komen, wordt duidelijk dat de kritiek op het monisme (als tegenhanger van het dualisme), zoals dat in de huidige politiek te prominent aanwezig zou zijn, gerelativeerd kan worden. Daarnaast blijkt dat pogingen tot staatkundige vernieuwing iets is van alle tijden en dat de mogelijkheden daartoe niet wezenlijk in de tijd verslechterd zijn.

Twee, min of meer gelijkgestemde, artikelen met betrekking tot dit onderwerp springen in het oog. Een tweetal prominente PvdA-politici laat zich namelijk uit over de huidige noodzaak tot staatkundige vernieuwing. J. van Kemenade schrijft in een artikel (waarin hij maar liefst zes keer naar eigen werk verwijst) dat de betekenis van de politieke partijen in Nederland geërodeerd is. Hij wijst het idee van een partijloze democratie echter als een gevaar en een academisch esoterisch denkbeeld van de hand. D. Dolman gaat in een interview met W. Breedveld in het moeizame karakter van de parlementaire democratie. Naar zijn mening zijn een sterke regering én een sterke oppositie noodzakelijk voor een geoliede parlementaire democratie. Het biedt de kiezer namelijk de keuze tussen wezenlijk strijdige standpunten. Opvallend is dat in deze artikelen eerdere bevindingen in het *Jaarboek* tegen worden gesproken. Volgens beiden is het uitvoeren van staatkundige vernieuwingen heden ten dage wel een probleem, hebben de politieke partijen te weinig kleur en ontbreekt het dualisme teveel in Den Haag. Hiermee wordt aan de nuanceringen die elders met behulp van de geschiedenis zijn aangebracht, geen recht gedaan. Bovendien hebben beide politici op veel punten een overeenkomstige mening, waardoor een onwenselijke herhaling is ingesloten. Met recht kan dan ook de vraag gesteld worden of het wel terecht is dat twee leden van dezelfde partij zich over staatkundige vernieuwingen hebben geuit in het *Jaarboek*.

Het tweede thema dat centraal staat, de monarchie, is het resultaat van het debat dat fractievoorzitter van D66, T. de Graaf, in 2000 aanzwengelde over de functie van de monarchie in het Nederlandse staatsbestel. In dit *Jaarboek* krijgt

De Graaf wederom de kans om zijn standpunt weer te geven. Hij is van mening dat de monarchie als staatsvorm niet (meer) geschikt is voor Nederland: 'Als de koningin niet langer deel uitmaakt van de regering en er dus geen discussies meer mogelijk zijn over haar mogelijke invloed, dan kan zij die andere, die belangrijkere functie van staatshoofd beter vervullen.' Deze uitspraken worden in andere artikelen, waarin het historische aspect van deze thematiek een plaats krijgt, afgezwakt. B. van den Braak werpt een blik op de macht van het staatshoofd op het parlement in de negentiende eeuw. Aanvankelijk had de koning invloed op de volksvertegenwoordiging via de leden van de Eerste Kamer. Hierin kwam rond 1850 een einde, doordat de koning de mogelijkheid ontnomen was deze Kamerleden te benoemen. Hoewel het artikel gecentreerd is rondom het belang van de Eerste Kamer, wordt duidelijk dat het staatshoofd in Nederland behoorlijk aan macht en invloed heeft moeten inboeten. In een artikel van M. de Bruyne wordt de relatie tussen parlement en het staatshoofd uitgediept. Het blijkt dat het parlement niet anders omgaat met de aanwezigheid van een monarch of het Koninklijk Huis in vergelijking met andere controlerende verplichtingen die het parlement na moet komen. Deze omgangsvormen worden voornamelijk bepaald door de grondwettelijk vastgelegde koninklijke onschendbaarheid en ministeriele verantwoordelijkheid.

Hoewel het *Jaarboek* niet ingaat op allerlei gebeurtenissen die het parlementair jaar 2000 kleur hebben gegeven, geven de twee gekozen thema's een uitgediept en samenhangend beeld van fundamentele parlementaire discussies, die ook in 2000 speelden. Het maken van deze selectie brengt echter een vervelende consequentie met zich mee: staatkundige hervormingen en de positie van de monarchie zijn zo algemeen, dat ze niet alleen in 2000 op de politieke agenda hebben gestaan. Door deze algemenering wordt de suggestie gewekt dat parlementair jaar 2000 bestempeld kan worden als jaar waarin 'monarchie en staatkundige vernieuwingen' centraal staan. Het gevolg is dat helaas niet alle parlementair interessante en relevante gebeurtenissen van 2000 tot hun recht komen.

Dat het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in het tweede jaarboek gekozen heeft voor een thematisering is begrijpelijk. Het brengt echter de onvermijdelijke beperking met zich mee dat keuzes moeten worden gemaakt. De selectie voor deze thema's is verklaarbaar, de daaraan gekoppelde artikelen zijn in de meeste gevallen relevant, interessant en helder geschreven. Mijn interesse voor het volgende *Jaarboek* en de thema's die daarin de leidraad zullen vormen, is reeds gewekt.

Liesbeth Timmermans

□

Strijd om seksualiteit. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 20 (Zeist: Stichting beheer IISG 2000) 208 p., ISBN 90-6861-192-5, f 38,50

Discussies over sekse in politiek en wetenschap staan op dit moment hoog op de agenda. In de media en de politiek wordt gesproken over het glazen plafond waar vrouwen tegenaan lopen op hun weg naar de top in de politiek, wetenschap of het bedrijfsleven. De achterstand van vrouwen in topfuncties is volgens Mineke Bosch historisch gegroeid, en maakt Nederland tot een ontwikkelingsland op dit gebied (NRC 8 maart 2001). Macht, sekse en seksualiteit zijn de drie thema's waar het twintigste jaarboek voor vrouwengeschiedenis om draait. De bundel bevat een zevental artikelen waarin seksualiteit, in verschillende historische perioden, voornamelijk vanuit politiek oogpunt wordt benaderd. Alhoewel in het jaarboek geen actuele 'strijd om seksualiteit' wordt gevoerd -de Tweede Wereldoorlog is de meest recente onderzochte periode- tonen de artikelen aan dat seksualiteit historisch verweven is met het politieke en sociale strijdterrein.

De manier waarop seksualiteit ingezet werd als politiek strijdmiddel in de Nederlandse politiek, wordt door Petra de Vries behandeld. Zij analyseert in haar bijdrage over mannelijke seksualiteit en de Nederlandse natie de denkbeelden van Hendrik Pierson rond 1900. Pierson ging een politieke debat aan in Nederland over seksualiteit, waarin kwestie's als de mannelijke geslachtsdrift, prostitutie, het neomalthusianisme en de positie van de vrouw binnen het huwelijk aan de orde kwamen. Pierson plaatste de mannelijke seksualiteit en sekseverhoudingen, zaken die tot dan toe als 'persoonlijk' en 'privé' werden beschouwd, op de politieke agenda.

De filosofe Judith Vega beschrijft de politisering van seksualiteit eveneens vanuit de ideeën van een publiek figuur. Zij gaat in op het pornografische werk van de Franse Markies de Sade (1740-1814). De Sade leefde in een tijd waarin pornografie een van de min of meer reguliere middelen was waarmee politieke kritiek werd bedreven in beeld en tekst. Vega toont aan dat Sades werk interessant is omdat hij zich afvroeg hoe een seksuele democratie eruit zou zien. Hij ging uit van een radicale seksegelijkheid. Jammer is dat Vega haar conclusies en gedachtegangen in het artikel nauwelijks staft met voorbeelden of citaten, waardoor het artikel erg theoretisch filosofisch blijft.

Het artikel van Saskia Poldervaart gaat over de ideeën van de Franse utopisch socialist (1830-1850). Poldervaart gaat in op de theorieën en praktijken van utopisch socialist ten aanzien van seksualiteit. Ze besteedt vooral aandacht aan het denken van Charles Fourier, die een ideale maatschappij voorstelde waarin geen seksspecifieke taken bestonden. De ideeën van de graaf Henri de Saint-Simon worden eveneens besproken. Poldervaart toont aan hoe in het gedachtegoed van Fourier en Saint-Simon een relatie werd gelegd tussen een vrije beleving van seksualiteit en de

verbetering van de positie van vrouwen. Poldervaart wijdt het laatste deel van haar artikel aan de utopisch-socialistische vrouwenbeweging. In dit artikel, evenals in de bijdragen van De Vries en Vega, ligt de nadruk op de manier waarop mannen zich bezig hielden met de 'strijd om seksualiteit'.

Het betoog van Monique Diederichs gaat over de zogenaamde 'moffenmeiden', Nederlandse vrouwen die tijdens de bezetting een relatie onderhielden met Duitse militairen. Diederichs gaat specifiek in op de volksgerichten en mishandeling die de 'moffenmeiden' na de oorlog ondergingen. De rol van de daders staat hierin centraal. Diederichs vraagt zich af wat mannen bewoog die de moffenmeiden ophaalden en kaalschoren. Ze legt de nadruk op de seksuele lading van de straf. In oorlogstijd werden opvattingen over geoorloofd seksueel gedrag verscherpt. De vrouwen die relaties aangingen met Duitse militairen werden gezien als seksuele collaboratrices.

Het artikel dat het verst in de tijd teruggaat, maar qua thematiek aansluit op het artikel van Diederichs, is dat van Ariadne Schmidt. Zij deed onderzoek naar het weduwebeeld in de vroegmoderne tijd. Ze analyseert de beeldvorming over weduwen aan de hand van twee stereotypen: de bedroefde 'goede' weduwe en de vrolijke 'slechte' weduwe. Kluchten en instructiewerken zijn de voornaamste bronnen waar Schmidt gebruik van maakt. Zij onderzoekt aan welke geschreven en ongeschreven regels weduwen zich dienden te houden. Een zelfde soort problematiek als die met betrekking tot de 'moffenmeiden'. Deze regels werden door mannen bepaald. Volgens Schmidt hadden ze vooral tot doel duidelijkheid over het vaderschap te garanderen. Dit speelde ongetwijfeld bij Diederichs ook een rol.

De laatste twee bijdragen omtrent het thema seksualiteit in de bundel zijn eigenlijk de enige artikelen die feministische ideeën en denkbeelden van vrouwen zelf centraal hebben staan. De onderwerpen bevinden zich echter niet op het politieke strijdterrein. Fia Dieteren analyseert het evolutiedenken van de Britse feministe Frances Swiney in haar *The awakening of women, or women's part in evolution* (1899). In het artikel wordt ingegaan op de uiteenlopende visies van Swiney. Enerzijds was ze geïnspireerd door religieuze ideeën, anderzijds door de vrouwenbeweging en door het evolutiedenken. Marloes Schoonheim geeft een analyse van *Das Geschlechtsleben des Weibes* (1900) van Anna Fischer-Dückelmann. Dit boek, dat vele malen herdrukt is, werd door medici en figuren uit ethisch-christelijke hoek sterk bekritiseerd. Schoonheim gaat in op de manier waarop Dückelmann medische kennis combineert met feministische standpunten over seksualiteit.

Het jaarboek wordt besloten met een filmrecensie van Stanley Kubricks *Eyes Wide Shut*, een serie afbeeldingen die de geschiedenis van de ondermode vanaf de tijd van het korset weergeven en een portret van Gerdina Hendrika Kurtz (1899-1989) voormalig archivaris in Haarlem. De filmrecensie en de

afbeeldingen passen binnen het thema seksualiteit. Het portret van Kurtz valt in de bundel echter uit de toon.

De artikelen in het jaarboek zijn stuk voor stuk vlot geschreven en behelzen interessante onderwerpen. Van de zeven auteurs zijn er drie afkomstig uit de historische hoek; Diederichs, Schmidt en Schoonheim. De andere auteurs zijn gespecialiseerd in de sociale wetenschappen, letterkunde of filosofie. Het jaarboek biedt dus artikelen uit verschillende wetenschappelijke disciplines, wat bijdraagt aan een variëteit in onderwerpen en wetenschappelijke benaderingen.

Bij de samenstelling van de bundel zijn echter een paar kanttekeningen te plaatsen. In de inleiding wordt door Petra de Vries en Barbara Henkes benadrukt dat het thema seksualiteit voornamelijk vanuit politiek oogpunt zal worden beschouwd. De manier waarop in de geschiedenis al dan niet bewust pogingen zijn ondernomen om de sociale grenzen van seksualiteit en sekse te veranderen, te overstijgen of opnieuw vast te leggen zal centraal staan. De vraag is echter hoe dit, zeker voor vroege perioden, zichtbaar was. Was het strijdterrein van de politiek tot ver in de twintigste eeuw niet een hoofdzakelijk mannelijk terrein? De artikelen in de bundel beslaan een periode van de vroegmoderne tijd tot het midden van de twintigste eeuw, waarbij de negentiende eeuw centraal staat. Een periode waarin de politiek voornamelijk door mannen werd gevoerd. Twee van de zeven artikelen, dat van De Vries en Vega beschouwen de strijd om de seksualiteit geheel vanuit mannelijk perspectief. De bijdragen van Diederichs en Schmidt gaan eveneens vooral in op de perceptie van mannen. Poldervaart ruimt een paragraaf in voor utopische en feministische denkbeelden van vrouwen, het grootste deel van het artikel is echter gereserveerd voor de denkbeelden van mannelijke utopisten. Deze benadering komt wat eenzijdig over in een jaarboek voor vrouwengeschiedenis. Opgeworpen kan worden dat de artikelen in het jaarboek aangeven dat het verzet tegen de bestaande hiërarchieën tussen de seksen niet alleen door vrouwen gedragen werd maar ook onder mannen leefde, toch was het interessant geweest als meer werd aangetoond op welke manieren vrouwen het woord namen in politieke discussies over sekse en seksualiteit.

Marloes Hulken

□

Desiderius Erasmus, *Lof der zotheid*, vertaald en ingeleid door mw. Dr. P. Bange (Nijmegen: SUN 2000) 166p., ISBN 90-61 68-575-3, f 39,-

Het *Lof der zotheid* is het bekendste en misschien ook wel meest gelezen werk van Erasmus. Tegelijkertijd is het niet een van zijn meest begrijpelijke teksten. Om het *Lof der zotheid* goed te begrijpen is enige kennis van de late

Middeleeuwen niet overbodig. De tekst wordt duidelijker als je iets van de gedachtewereld van Erasmus weet. Mw. Dr. P. Bange weet de tekst in haar vertaling en inleiding op het *Lof der zothed* op heldere wijze toegankelijk te maken.

Het boek van Bange begint met een inleiding op de tekst, gevolgd door een brief van Erasmus aan zijn vriend Thomas More. Daarna volgt de vertaling van het werk van Erasmus. Verder bevat het een lijst van de illustraties die het boek rijk is. Het betreft illustraties die Hans Holbein getekend heeft voor de druk die in 1516 in Basel uitkwam. De tekeningetjes laten scènes uit het *Lof* zien, voornamelijk worden de zotheden van de mens afgebeeld. De illustraties maken het boek van Bange zeer aantrekkelijk om te lezen.

In de inleiding wordt een beknopte weergave van het leven van Erasmus gegeven; zijn opvoeding, opleiding en zijn contacten met Thomas More komen aan bod. Het is een vrij algemeen verhaal met hoogtepunten uit het leven van Erasmus. Daarnaast wordt ingegaan op de werken die hij geschreven heeft. Daarin komt naar voren dat het *Lof der zothed* voor Erasmus een onbelangrijk werk was. Hij heeft het geschreven tijdens zijn reis van Italië naar Engeland en de tekst uitgewerkt in Engeland toen hij bij zijn goede vriend Thomas More logeerde, aan wie hij het werk heeft opgedragen. Erasmus was niet van plan om het werk te publiceren, maar enkele van zijn vrienden hebben het werkje toch laten drukken in 1511. Daarna heeft hij zelf toegezien op de volgende drukken van het werk. De inleiding van Bange laat op een heldere wijze zien wat de gedachten van Erasmus achter het *Lof* waren. Dit maakt het lezen van de vertaling een stuk duidelijker. Ook de kritiek die op het werk kwam blijft niet onbesproken in de inleiding. Deze kritiek was voor Erasmus een stimulans om het *Lof* nog wat aan te scherpen.

De scherpe tong van Erasmus maakt het werk aangenaam om te lezen. In hoofdstuk 59 haalt hij flink uit naar het luxe leven van de paus: "Nachtwaken, vasten, tranen, gebeden, preken, studie, gezucht en veel meer van dat soort ellende zou daarvoor in de plaats moeten komen. Maar dan moeten we ook niet vergeten dat al die schrijvers, kopiisten, notarissen, advocaten, lobbyisten, secretarissen, al die ezelrijvers, paardenknechten, wisselaars, koppelaars (ik had er haast nog iets stouts aan toegevoegd, maar ik ben bang dat dat te grof is voor sommige oren), kortom, die hele troep lieden die de Romeinse stoel tot last is (o, dat zeg ik fout, ik bedoel eer bewijst) dan tot honger lijden gedoemd zal zijn" (p.118-119). Aan de ene kant kent de tekst passages die typisch middeleeuws zijn en waar je twee keer over na moet denken voor je het begrijpt. Aan de andere kant zijn er passages die voor onze tijd volkomen begrijpelijk zijn. Waarschijnlijk dat het werk daarom vandaag de dag nog steeds gelezen wordt.

Het *Lof der zothed* handelt over de godin Zotheid die op geestige wijze zichzelf prijst en daarnaast de mensen aan het lachen maakt. In het zesde

hoofdstuk blijkt dat Zotheid met haar gedrag de moderne redenaars imiteert. Er worden allerlei zotheden van de mensen besproken en toegejuicht door de godin. Eén van de centrale punten in het *Lof der zothed* is wijsheid. De belangrijkste zothed blijkt de 'eigenliefde' te zijn. Hier wordt in de hele tekst naar verwezen. Een daaropvolgende opmerkelijke passage in het werk gaat over de zinloze oorlogen die gevoerd worden door vorsten. Bange merkt in haar inleiding op dat in deze passage "(...) de pacifist Erasmus meer voor zichzelf spreekt dan dat hij de Zotheid aan het woord laat" (p.13). Hieruit blijkt dat het *Lof* niet alleen geestig en ironisch is, maar ook serieuze passages bevat. De kritiek wordt eigenlijk steeds scherper naarmate de tekst vordert. De hoofdstukken over achtereenvolgens rechtsgeleerden, natuurfilosofen, theologen, monniken en religieuzen, vorsten, hovelingen, bisschoppen, kardinalen en tenslotte pausen (51-59) zitten vol kritiek en er wordt zwaar de spot gedreven met deze mannen die barsten van eigenliefde. Ook deze hoofdstukken zijn vrij serieus geschreven. Er volgt een lofrede van Zotheid op zichzelf en vervolgens wil de godin bewijzen dat ook zothed in de bijbel voor komt. Aan het einde van de tekst komt de vroomheid van Erasmus duidelijk boven water en tenslotte volgt een 'epiloog die geen epiloog is', waarin de godin vermeldt dat de lezer nu ingewijd is in de zothed.

Het taalgebruik en de woordkeuze van de vertaling zijn duidelijk en helder wat de leesbaarheid van het werk ten goede komt. De titels van de hoofdstukken, die Bange zelf toegevoegd heeft, zijn treffend voor de inhoud van de betreffende stukken tekst. Lastige passages worden in de voetnoten uitgelegd met uitgebreide verwijzingen naar klassieke, middeleeuwse en bijbelse teksten. Voor onbekende namen kan de lezer terecht in de verklarende namenlijst achter in het boekje. Voor mensen die ingewijd willen worden in de zothed is deze vertaling van Bange zeker een aanrader.

Manon Henzen

Over de auteurs

Simon van den Bergh (1975) studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Utrecht. Op dit moment is hij als assistent in opleiding verbonden aan de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van Wageningen Universiteit, alwaar hij onderzoek doet naar de geschiedenis van ruilverkaveling in Nederland.

Manon Henzen (1978) studeert geschiedenis en Midden-Oostenstudies aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN).

Marloes Hulsken (1978) studeert sinds 1997 geschiedenis aan de KUN. Zij specialiseert zich in sociale en gendergeschiedenis.

Jan van de Mortel (1975) en Luuk Schreven (1976) zijn in 2000 afgestudeerd in de Economische Sociale geschiedenis aan de KUN. Het artikel is een bewerking van hun doctoraal-scriptie. Momenteel is Jan werkzaam als redactie-assistent bij Interchess B.V. te Alkmaar. Luuk werkt als junior-docent aan de KUN.

H.W.J. (Willy) Piron (1964) studeerde Kunstgeschiedenis aan de KUN. Op dit moment is hij als junior researcher verbonden aan het Project Christelijk Cultureel Erfgoed van de KUN.

Jeroen Savelkouls (1978) studeert geschiedenis aan de KUN sinds 1997 en heeft zich voornamelijk toegelegd op de Middeleeuwen. Momenteel loopt hij stage bij *Tijdschrift voor geschiedenis*.

Marloes Schoonheim (1976) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Zij is als assistent in opleiding verbonden aan de sectie economische en sociale geschiedenis van de KUN, waar zij onderzoek doet naar de invloed van religie op demografie in Nederland in de laat-negentiende en twintigste eeuw.

Liesbeth Timmermans (1979) studeert sinds 1997 geschiedenis aan de KUN. Zij specialiseert zich in politieke geschiedenis.

Werner Timmermans (1975) studeerde sociale en economische geografie. Sinds augustus 2000 is hij werkzaam als assistent in opleiding bij de sectie economische en sociale geschiedenis van de KUN. Hij bereidt een dissertatie voor over de sociale en economische ontwikkeling van Nijmegen in de 20e eeuw.

Sander Vergeer (1977) studeerde geschiedenis aan de KUN. Hij studeerde in 2000 bij prof. dr P.J.A.N. Rietbergen af op de scriptie "Het geselschap wil woorden hebben, ende is den mensch gebooren om te raisonneren, waertoe dan veel tijds dienen de saecken van den tijdt." Een geschiedenis van Europa en het Ottomaanse Rijk op het breukvlak van de zeventiende en de achttiende eeuw, onderzocht en becommentarieerd op basis van de correspondentie tussen Gisbert Cuper en Jacobus Colyer 1687-1716. Momenteel volgt Vergeer de opleiding Midden-Oosten Studies.

Aanwijzingen voor de auteurs

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

1. *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen* ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op diskette of als attachment per e-mail, opgemaakt in MS-Word of WordPerfect.
2. Een artikel omvat ongeveer 8000 woorden, een recensie ongeveer 1000 woorden.
3. Plaats in het notenapparaat na het nootnummer een spatie en sluit de noot **niet** af met een harde return. **Voeg geen eigen voetnootopties** toe en wees spaarzaam met verklarende voetnoten.
4. Naar **boeken** wordt als volgt verwezen:
R.R. Palmer and J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978²) 155-161.
Naar **artikelen** als volgt:
A. Otten, 'Rationeel geweld voor God. Fundamentalisme in Egypte', *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen* 19 (2000) 2, 3-15, aldaar 12. Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
Naar artikelen in **bundels** als volgt:
J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', in: P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134, aldaar 114. Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
5. Gelieve voor de rubriek **auteursgegevens** de redactie te informeren over uw geboortejaar, huidige functie en eventueel afstudeerrichting en universiteit.
6. Gelieve in geval van een artikel een korte samenvatting (circa 150 woorden) van de inhoud mee te zenden voor de **website** www.kun.nl/extempore.